

Delft University of Technology

Burgerinitiatieven; de nieuwe aanvoerders van de inclusieve en circulaire economie

Het belang van sociale innovaties en burgerinitiatieven voor de transitie naar de circulaire economie

Quist, J.N.; Spekkink, Wouter; Zuiderwijk, Lucia ; Nederstigt, Jeske; Wempe, Johan; Hoppe, T.; Sol, Jifke

Publication date

2021

Document Version

Final published version

Citation (APA)

Quist, J. N., Spekkink, W., Zuiderwijk, L., Nederstigt, J., Wempe, J., Hoppe, T., & Sol, J. (2021). *Burgerinitiatieven; de nieuwe aanvoerders van de inclusieve en circulaire economie: Het belang van sociale innovaties en burgerinitiatieven voor de transitie naar de circulaire economie*. Het Groene Brein.

Important note

To cite this publication, please use the final published version (if applicable).
Please check the document version above.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download, forward or distribute the text or part of it, without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license such as Creative Commons.

Takedown policy

Please contact us and provide details if you believe this document breaches copyrights.
We will remove access to the work immediately and investigate your claim.

This work is downloaded from Delft University of Technology.

For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to a maximum of 10.

A photograph of two people, a man and a woman, smiling and looking at each other. They are wearing dark-colored shirts with a circular logo on the sleeve that says 'PRECIOUS PLASTIC'. The background is a blurred outdoor setting with green foliage.

Burgerinitiatieven: de nieuwe aanvoerders van de inclusieve en circulaire economie

Voorwoord

Deze bundel essays brengt, eindelijk, systematisch in beeld wat de waarde en het potentieel is van wat vaak de 'beweging van onderop' wordt genoemd: initiatieven vanuit burgers en betrokken, ondernemende, mensen die vanuit hun eigen leefomgeving de wereld proberen te veranderen. Op veel plekken, zo laten de auteurs zien, zijn er de afgelopen jaren sociale initiatieven ontstaan die de weg (willen) wijzen naar een circulaire en duurzame toekomst. Deze initiatieven zijn altijd lokaal geworteld maar ook mondiaal verbonden: translokaal. 'Bottom up' of 'van onderop' doet ze dan ook tekort: ze komen van alle kanten. Hoogstens zeggen zulke benamingen iets over het perspectief van degene die erbuiten staat: de beleidsmaker (of onderzoeker) die ermee wordt geconfronteerd. Ja, het zijn vaak ondernemende burgers die uit eigen beweging aan de slag gaan, maar tegelijk brengen ze vaak professionele expertise en netwerk mee.

Daarmee rijst er uit deze bundel een interessant beeld op: dat van de professionele burger die het transitiegat dat overheid en markt laten vallen dichtloopt. In zekere zin zouden we zelfs kunnen constateren dat dit type burgerinitiatieven ontstaan omdat overheid en markt falen in het versnellen van transities. Dat leidt ook gelijk tot een minder optimistisch inzicht dat deze bundel biedt: veel van de barrières en weerstand die initiatieven ondervinden komt juist van diezelfde overheid.

Niet alleen bestaande wetten en regels zitten in de weg, het lijkt er vooral op dat overheden zich niet goed raad weten met deze 'beweging van onderop'. Individueel zijn ze immers vaak klein. Zijn ze wel representatief? Wat leveren ze nu eigenlijk op? Wie controleert of er wel transparant en professioneel wordt gewerkt? Vanuit de overheid legitieme vragen wellicht, maar vaak gebaseerd op wantrouwen, regelzucht, risicomijding en andere institutionele logica. Het mooie is dat de auteurs hier laten zien dat dit soort initiatieven niet alleen lokaal van waarde zijn, maar ook (en juist) voor overheden een instrument kunnen zijn om als het ware buitenom hun eigen doelen te helpen realiseren. De transitie naar een circulaire economie wordt immers vooral tegengehouden door al die regels, kaders, bepalingen, belastingen en investeringen die historisch gedaan zijn

in de lineaire economie. Om voor ons allemaal welvaart en groei te realiseren, maar die nu onderdeel van het probleem zijn. Terecht pleiten de auteurs dan ook voor een veel betere waardering van het **transformatief potentieel** van de beschreven en vergelijkbare sociale innovaties: neem ze als vertrekpunt voor het verbreden en verspreiden van hun manieren van doen, denken en organiseren. Dat vraagt een overheid die vooral haar eigen manieren van denken, doen en organiseren kritisch bekijkt en sociale innovaties gebruikt om te leren en zelf te veranderen. Deze bundel is in die zin ook een politiek statement: de in beleidsplannen gewenste transitie is op heel veel plekken al gaande, maar wordt onvoldoende herkent en nauwelijks serieus ondersteund. Ik ondersteun dan ook van harte het pleidooi om daar nu werk van te maken. Dat we van beleidsnota's naar de praktijk gaan en de transitie naar een circulaire economie gaan maken met en vanuit transformatieve sociale innovatie.

Het potentieel om dominante manieren van denken en doen te veranderen of zelfs te vervangen.

Derk Loorbach, Directeur DRIFT en hoogleraar sociaal-economische transitities aan de faculteit Sociale Wetenschappen, Erasmus Universiteit Rotterdam

Inhoud

Voorwoord	2
Inhoud	3
Inleiding	5
Essay 1 Waarom sociale innovaties en burgerinitiatieven belangrijk zijn voor de transitie naar de circulaire economie	9
Streef niet naar een circulaire economie maar naar een circulaire maatschappij	10
Wat is sociale innovatie?	10
Beperkte aandacht voor rol burgerinitiatieven in transformatie naar circulaire maatschappij	11
Hoe zorgen burgerinitiatieven voor Transformatieve sociale innovatie?	12
Voorbeelden van sociale innovatie	13
Conclusie	14
Bijlage	15
Essay 2 Precious Plastic en Repair Cafés: sprekende voorbeelden van burgerinitiatieven die bijdragen aan sociale innovatie voor de circulaire economie	18
Repair Cafés	18
Precious Plastic	19
Hoe Repair Café's en Precious Plastic bijdragen aan sociale innovatie voor de circulaire economie	19
Het transformatief potentieel van translokale burgerinitiatieven	20
Het belang van intermediaire organisaties voor translokale burgerinitiatieven	21
Conclusie: erken het belang van burgerinitiatieven	23
Kennisagenda	23
Essay 3 Belangrijke uitdagingen voor Circulaire Burgerinitiatieven	25
Uitdagingen	27
Conclusie	30
Kennisagenda	32

Essay 4 Burgerinitiatieven en dilemma's rond participatie en schaalvergroting	34
Sociale dilemma's rond participatie aan een burgerinitiatief	35
Dilemma's rond (het vergroten van) de impact van burgerinitiatieven	37
Kennisagenda	38
Essay 5 Wat kan er geleerd worden van burgercollectieven in de energietransitie?	40
Sociale innovatie in de energietransitie	41
Betekenis: energiegemeenschap als sociale innovatie	41
Waarden: wat motiveert burgers om betrokken te zijn bij energiecollectieven?	42
Organisatie en –bedrijfsmodellen	43
Ontwikkeling van burgerenergiecollectieven door de jaren heen	44
Effecten op duurzame systeemverandering in de energiesector	45
Factoren die belangrijk zijn bij het voortbestaan van burgerenergiecollectieven	46
Lessen en inzichten voor circulaire burgerinitiatieven	47
Kennisagenda	49
Conclusie	51
Colofon	56

BURGERINITIATIEF

WAAROM NOEMEN WE DAT NIET GEWOON REVOLUTIE

de opa
van

Postbus 1045

6801 BA Arnhem

www.loesje.nl

Inleiding

Deze bundel is tot stand gekomen in de werkgroep Circulaire Burgerinitiatieven van de Community Sociaal Circulair, een interdisciplinair netwerk van wetenschappers en pioniers uit de praktijk, dat zich richt op sociale innovatie voor de circulaire economie. De community is een initiatief van Het Groene Brein in samenwerking met de Goldschmeding Foundation, en gestart in 2020. De community deelt en ontwikkelt interdisciplinair kennis die concreet bijdraagt aan zowel praktijkcases als aan de transformatie van het huidige systeem. Dit doet ze op dit moment binnen vier subgroepen; Circulaire Burgerinitiatieven, Bedrijventerreinen, Netwerken voor natuurinclusieve (land)bouw, Sociale paradoxen en dilemma's van circulair ondernemen. www.sociaalcirculair.nl

Inleiding

Zijn burgers de nieuwe aanvoerders van de transitie naar een circulaire economie? Het is bekend dat er allerlei bottom-up initiatieven bestaan die zich inzetten voor het versnellen van de energietransitie. Maar ook op het gebied van de circulaire economie zitten burgers niet stil. Op iedere trede van de zogenoemde R-ladder (rethink, refuse, reduce, reuse, repair, recycle, recover)¹ is wel een initiatief te vinden.

Belang van burgerinitiatieven voor transitie niet onderschatten

Het belang van burgerinitiatieven voor de transitie naar een circulaire economie moet niet onderschat worden. Onderzoek² laat zien dat zij de potentie hebben om bij te dragen aan transformatie op een maatschappij breed niveau. Circulaire burgerinitiatieven, zoals Precious Plastic, Repair Café's, Herenboeren en deBlauweWijkEconomie, kunnen dus aanjagers zijn van de transitie naar een circulaire economie. Althans, als zij de kans krijgen, want burgerinitiatieven ervaren tal van (systeem)barrières die hen belemmeren in hun activiteiten.

De werkgroep 'Circulaire Burgerinitiatieven' van de Community Sociaal Circulair – een groep interdisciplinaire wetenschappers van verschillende universiteiten en hogescholen – verkende afgelopen jaar de rol van burgerinitiatieven in de transitie naar een circulaire economie. Zij brachten kennis vanuit verschillende invalshoeken bij elkaar en reflecteerden daarop.

Een belangrijke gezamenlijke conclusie is: er mag binnen overheid en wetenschap meer aandacht en erkenning komen voor het

transformatief potentieel van circulaire burgerinitiatieven. Het doel van deze essaybundel is dan ook om het gesprek tussen burgers, overheden en wetenschap te stimuleren: hoe kunnen zij beter samenwerken? En op welke manier kunnen burgerinitiatieven, die vaak een alternatief geluid laten horen, een gelijkwaardiger positie krijgen in het denken over de circulaire economie en de weg ernaartoe? Tevens willen we met deze bundel een aantal mogelijke oplossingsrichtingen benoemen die het transformatief potentieel van burgerinitiatieven zou kunnen vergroten.

Het potentieel om dominante manieren van denken en doen te veranderen of zelfs te vervangen.

De bundel is daarom bedoeld voor:

- Burgers: voor mensen die een circulair initiatief geïnitieerd hebben, of erbij betrokken (willen) zijn, en zich bezighouden met de erkenning, waardering en groei ervan.
- Ambtenaren die te maken hebben met circulaire burgerinitiatieven, hun belang inzien en willen leren over welke barrières zij ervaren en hoe zij betere samenwerking kunnen faciliteren.
- Onderzoekers die zich bezighouden met circulariteit, sociale innovaties en/of burgerinitiatieven.

Wat komt aan bod?

Essay 1 Waarom zijn burgerinitiatieven en sociale innovaties belangrijk voor de transitie naar een circulaire economie?

Essay 2 Wat zijn goede voorbeelden van circulaire burgerinitiatieven en wat is hun transformatief potentieel?

Essay 3 Welke uitdagingen ervaren burgerinitiatieven en hoe kunnen deze opgelost worden?

Essay 4 Welke (sociale) dilemma's ervaren burgers bij participatie aan burgerinitiatieven en hoe verhouden die zich tot de dilemma's rond het vergroten van impact van burgerinitiatieven?

Essay 5 Wat zijn waardevolle lessen en ervaringen van

¹ Van den Berghe, K., Dąbrowski, M., Ersoy, A., Wandl, A., & van Bueren, E. (2019), The Circular Economy: a Re-Emerging Industry?

² TRANSIT: (TRANSformative Social Innovation Theory) was a research project that developed a theory of transformative social innovation which is about empowerment and change in society. It was co-funded by the European Commission and ran for four years, from January 2014 until December 2017.

burgerinitiatieven binnen de energietransitie over het kunnen uitgroeien tot grote sociale bewegingen voor circulaire initiatieven?

Conclusie: de belangrijkste inzichten per essay, aanzet voor een kennisagenda (onderzoeksvragen voor wetenschappelijk vervolgonderzoek) en een oproep om mee te doen aan de in opbouw zijnde kenniscoalitie waarin wetenschappers en lokale pioniers (burgers) samen hun tanden zetten in taaie transformatie vraagstukken in de praktijk om zo de transitie naar de circulaire economie te versnellen.

Hoe gaat het verder?

Voortbouwend op de boodschap uit deze bundel (burgerinitiatieven hebben de potentie om een belangrijke bijdrage te leveren aan de transitie naar een Circulaire Maatschappij en daar mag meer aandacht en erkenning voor komen) en het werk van het Europese onderzoeksproject TRANSIT (Transformative Social Innovation theory) verkennen we momenteel vanuit de Community Sociaal Circulair hoe wetenschappers en lokale circulaire pioniers de handen ineen kunnen slaan om een impuls te geven aan de transitie die gaande is van 'onderop', door samen de tanden te zetten in taaie transformatie vraagstukken in de praktijk.

Hoe precies? Doel is om de transitie die al gaande is van 'onderop' te versterken door samen te werken in een kenniscoalitie of learning community en te verkennen:

- Welke taaie vraagstukken leven er bij circulaire burgerinitiatieven met een integrale aanpak op stad- of wijkniveau?
- Voor welke vraagstukken is al kennis beschikbaar en hoe kunnen we dit toegankelijk maken?
- Voor welke vraagstukken is kennis nog ontoereikend en hoe kunnen we hiervoor samen (actie) onderzoek gaan doen? En dit vervolgens voor iedereen beschikbaar maken.

Heb je interesse om deel uit te maken van deze kenniscoalitie en deze mede op te bouwen? **Neem dan contact op!**

In het **eerste essay** stellen wetenschappers Jaco Quist en Wouter Spekkink de begripskaders vast die in deze bundel worden gehanteerd. Wanneer wetenschap en praktijk samenkomen tot de zo waardevolle kennisontwikkeling over burgerinitiatief en transitie, is het nodig dat we in het discours scherp hebben waarover we spreken. **Wat verstaan we eigenlijk precies onder begrippen** als sociale innovatie, transformatief potentieel, circulaire maatschappij, en translokaal? **De auteurs stellen een raamwerk, Transformatieve Sociale Innovatie (TSI), voor om de ontwikkelingen te duiden waarvan burgerinitiatieven zo'n belangrijk onderdeel zijn.** Daarbij schetsen de auteurs in grote lijnen ook de afhankelijkheden die spelen in de ontwikkeling naar een 'Circulaire Maatschappij'. Zij stellen vast dat burgerinitiatieven een belangrijke rol kunnen hebben in de transformatie die onze maatschappij ondergaat, op weg naar een houdbare economie en samenleving. En dat circulariteit niet alleen zou moeten gaan alleen over circulaire productiemethoden en afvalstromen. Maar dat er meer nadruk moet komen op het potentieel van burgerinitiatieven om 'van onderop' sociale innovaties te realiseren die leiden tot een circulaire maatschappij.

Essay 1

Het belang van sociale innovaties en burgerinitiatieven voor de transitie naar de circulaire economie

Jaco Quist¹ & Wouter Spekkink²

Sociale innovatie

is de ontwikkeling dat burgers zelf maatschappelijke problemen oppakken, zoals klimaatverandering of vervuiling van het milieu, als ze vinden dat de overheid of de private sector hier te weinig werk van maakt. Er is sprake van een verandering in sociale relaties, met nieuwe manieren van denken, doen en organiseren.

In dit essay betogen wij dat voor de transitie naar een circulaire economie, of liever circulaire maatschappij, sociale innovatie en sociale transformatie essentieel zijn. Daarbinnen bespreken wij het belang van burgerinitiatieven en op welke manier zij kunnen bijdragen aan deze transitie, niet alleen via sociale innovaties op het niveau van individuele burgers en op het niveau van lokale burgerinitiatieven, maar ook op maatschappijbreed niveau; het niveau waarop sociale transformaties en structurele maatschappelijke veranderingen plaatsvinden.

¹ Universitair Docent Duurzame Innovatie en Transities, Technische Universiteit Delft.

² Universitair Docent Bestuurskunde, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Streef niet naar een circulaire economie maar naar een circulaire maatschappij

Een circulaire economie (CE), ook wel kringlooeconomie (KE) genoemd, kan gedefinieerd worden als een economisch en industrieel systeem waarin geen eindige grondstofvoorraden worden uitgeput en waarin reststoffen volledig opnieuw worden ingezet in het systeem. Een volledige kringlooeconomie is niet zonder meer te verwezenlijken en wordt daarom ook wel gedefinieerd als 'een systeem dat de herbruikbaarheid van producten en grondstoffen en het Herstellend Vermogen van natuurlijke hulpbronnen als uitgangspunt neemt, waardevernietiging in het totale systeem minimaliseert en waardecreatie in iedere schakel van het systeem nastreeft'³. Dit vergt ook energie uit hernieuwbare bronnen.

CE/KE heeft het denken en het debat over het sluiten van kringlopen, hergebruik van producten, delen van producten, producten als diensten en toekomstige materialen-schaarste een enorme impuls gegeven en het onderwerp staat tegenwoordig dan ook hoog op de agenda van beleidsmakers, bedrijven en maatschappelijke organisaties. Zo kent Nederland een beleidsagenda circulaire economie/kringlooeconomie en heeft ons land zich ten doel gesteld om in 2050 volledig circulair te zijn. De Europese Unie heeft tevens een actieplan CE waarbij producten, landbouw/biomassa, en de bouwsector belangrijke thema's zijn.

Er zijn echter ook kritische kanttekeningen gemaakt bij het concept CE/KE en hoe het momenteel gebruikt wordt. Zo is er nog weinig aandacht (1) voor CE/KE in landen in het Globale Zuiden, (2) voor eerlijke verdeling van grondstoffen en materialen, en (3) voor sociale duurzaamheid van de circulaire economie (met focus op inclusiviteit, gelijkwaardigheid, en ruimtelijke en ecologische (on)rechtvaardigheden). De nadruk ligt momenteel sterk op het technisch mogelijk

maken van circulariteit, – wat leidt tot een instrumentele en deels zelfs technocratische insteek. Er is tevens veel aandacht voor nieuwe verdienmodellen, maar zonder dat de uitgangspunten van het bestaande economische systeem kritisch ter discussie worden gesteld. Ook wordt vaak aangenomen dat consumenten en gebruikers nieuwe circulaire producten en diensten wel op de juiste manier zullen gebruiken, zonder dat dit zal leiden tot rebound- of andere ongewenste effecten. Het aanpassen van economische uitgangspunten (bijvoorbeeld afscheid van het paradigma van economische groei) en fundamentele veranderingen van onze economische structuur, dient echter gezien te worden als een onmisbare voorwaarde voor een goed functionerende circulaire economie/kringlooeconomie. Nu ligt de nadruk vooral op technologische innovatie en nieuwe verdienmodellen, en te weinig op het verduurzamen van het economische systeem en op de sociale verandering en maatschappelijke transformatie die hiervoor nodig is. Het zou dus niet alleen moeten gaan over het circulair maken of circulariseren van de economie, zoals benadrukt wordt bij de ambitie om een CE/KE te realiseren, maar het zou ook moet gaan over de meeromvattende transformatie naar een Circulaire Maatschappij⁴.

Onze stelling is daarom dat voor een transformatie naar een Circulaire Maatschappij, sociale innovatie en sociale transformatie essentieel zijn.

Circulaire Maatschappij

is een bredere benadering dan het circulair maken van de economie; het omvat ook verduurzamen van het economisch systeem en de sociale verandering die hiervoor nodig is.

Wat verstaan we onder sociale innovatie?

Er zijn een aantal verschillende benaderingen en definities van sociale innovatie. Sommigen leggen meer de nadruk op het oplossen van maatschappelijke problemen, terwijl anderen focussen op ver-

3 Bastein, T., Roelofs, E., Rietveld, E., Hoogendoorn, A., & en Milieu, O. M. V. I. (2013), Kansen voor de circulaire economie in Nederland, Delft: TNO.

4 Jaeger-Erben, M., Jensen, C., Hofmann, F., & Zwiers, J. (2021), There is no sustainable circular economy without a circular society, *Resources, Conservation and Recycling*, 168, 105476.

nieuwring van arbeidsorganisaties (de niet-technische aspecten van innovatie in bedrijven of organisaties). De Adviesraad voor Wetenschap en Technologie omschrijft sociale innovatie als 'een verzamelnaam voor hedendaagse initiatieven van mensen en organisaties gericht op innovatieve oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken'⁵, terwijl de EU het voorzien in sociale behoeften benadrukt⁶. In de bedrijfs- en organisatiekunde kan het bij sociale innovatie gaan om slimmer werken of om organisatieprestaties te verbeteren⁷, bijvoorbeeld via ontwikkeling van de competenties die daarin gevraagd worden. Dit kan bijvoorbeeld gaan over nieuwe competenties die nodig zijn om circulaire praktijken en innovaties mogelijk te maken, of hoe het werk en functie-involving aangepast moet worden. In de Verenigde Staten wordt sociale innovatie gerelateerd aan maatschappelijk en sociaal ondernemen⁸.

Onze interesse gaat echter uit naar sociale innovatie door burgers, waarbij de motivatie ligt in het oplossen van maatschappelijke problemen of het bijdragen hieraan. Hierbij proberen burgers zelf maatschappelijke problemen op te pakken, zoals klimaatverandering of vervuiling van het milieu, als ze vinden dat de overheid of de private sector hier te weinig werk van maakt. In de bijlage van dit essay is een kort overzicht van verschillende benaderingen weergegeven; zie ook de lectorale rede van Patrick Huntjes⁹.

Belangrijk is dat sociale innovatie op verschillende niveaus van schaal kan plaatsvinden. Zo kan de focus op het individu worden gelegd, waar sociale innovatie gaat over gedragsverandering. Op het niveau van organisaties (zoals burgerinitiatieven en coöperaties), sociale bewegingen, maatschappelijke sectoren, of op het niveau van de maatschappij als geheel.

Een sociale innovatie kan transformatief zijn als deze ook de omgeving verandert en leidt tot grote maatschappelijke veranderingen (op systeemniveau).

Voor dit essay (en in de verdere bundel) hanteren we de term **Transformatieve sociale innovatie**. Hierbij gaat het er niet alleen om dat burgerinitiatieven aan sociale innovatie doen, maar dat ze hiermee ook hun omgeving proberen te "transformeren", om zo bij te dragen aan grotere maatschappelijke veranderingen en transitie. Hierbij is sociale innovatie gedefinieerd als "een verandering in sociale relaties, met nieuwe manieren van denken, doen en organiseren"¹⁰. Een sociale innovatie kan transformatief zijn als deze ook de omgeving verandert en leidt tot een systemische verandering. Deze benadering is interessant, omdat conceptueel een link gemaakt wordt met transitietheorie en daarmee is het relevant voor de transitie naar een circulaire economie. Transformatieve sociale innovatie gaat dus verder dan *technologische* innovatie. Het sociale is hierin tevens een onderwerp van verandering op zichzelf. Het gaat dus niet alleen om veranderingen in de organisatorische structuur en fysieke infrastructuur, maar ook om onderliggende culturele paradigma's en wereldbeelden die veranderen als dominante instituties veranderen. Transformatieve verandering kan dus verweven zijn met politieke strijd en verschuivingen in de machtsrelaties tussen de staat, gemeenschap, en de markt.

Bepaalde aandacht voor rol burgerinitiatieven in transformatie naar circulaire maatschappij

De rol van burgerinitiatieven en maatschappelijke organisaties bij sociale innovatie en het ontwikkelen van innovatieve oplossingen voor maatschappelijke problemen, zowel op lokaal als op hogere schaalniveaus. Deze rol krijgt nog maar beperkt aandacht in het beleid en de discussies over de circulaire economie. De nadruk bij plannen en beleid voor het sluiten, verlengen en verminderen van ketens ligt op

5 AWT (2014), De kracht van sociale innovatie, advies 84, Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid, Den Haag.

6 EC (2013), Research on Social Innovation, European Commission Brussel.

7 Pot, F. (2012), Sociale innovatie: historie en toekomstinitiatief, *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 28(1), 6-21.

8 Slee, B., Burlando, C., Pisani, E., Secco, L., Polman, N. (2021), Social innovation: a preliminary exploration of a contested concept, *Local Environment*, 26(7), 791-807.

9 Huntjes, P. (2019) Sociale innovatie voor een duurzame samenleving: Op weg naar een Natuurlijk Sociaal Contract, Lectorale Rede, Hogeschool Inholland, Delft, 20 Juni 2019.

10 Haxeltine, A., Avelino, F., Pel, B., Dumitru, A., Kemp, R., Longhurst, N., & Wittmayer, J. M. (2016), A framework for transformative social innovation, *TRANSIT working paper*, 5, 2-1.

de rol van bedrijven. Dat roept de vraag op hoe burgerinitiatieven en andere maatschappelijke organisaties kunnen bijdragen aan sociale innovatie(s) voor een circulaire economie. Niet alleen voor (1) concrete producten en diensten zoals repareren en alternatieve vormen van afval inzamelen, hergebruik en recyclen/up-cyclen. Maar ook voor (2) (maatschappelijke) bewustwording over noodzaak van en kansen voor circulaire alternatieven. En voor (3) bewustwording over de transformatie naar een circulaire economie. Een bewustwording die de noodzaak/mogelijkheid van alternatieve, duurzamere economische structuren, gebaseerd op duurzame uitgangspunten/principes en economische modellen includeert.

Kortom, sociale innovatie kan transformatief zijn en sociale innovatie kan zich op meerdere schaalniveaus manifesteren. Maar hoe biedt dit aanknopingspunten voor een kader om naar burgerinitiatieven op lokaal, landelijk en translokaal (landgrenzen overschrijdend) niveau te kijken: initiatieven die kunnen bijdragen aan de transitie naar een circulaire economie, of zelfs transformatie op maatschappijbreed niveau kunnen teweegbrengen?

Hoe zorgen burgerinitiatieven voor Transformatieve sociale innovatie?

Sociale innovatie kan dus gedefinieerd worden als een verandering in sociale relaties, met nieuwe manieren van denken, doen en organiseren¹¹. Als dit tot een systemische verandering leidt is er sprake van een transformatieve sociale innovatie (TSI). Kenmerken van Transformatieve sociale innovaties zijn:

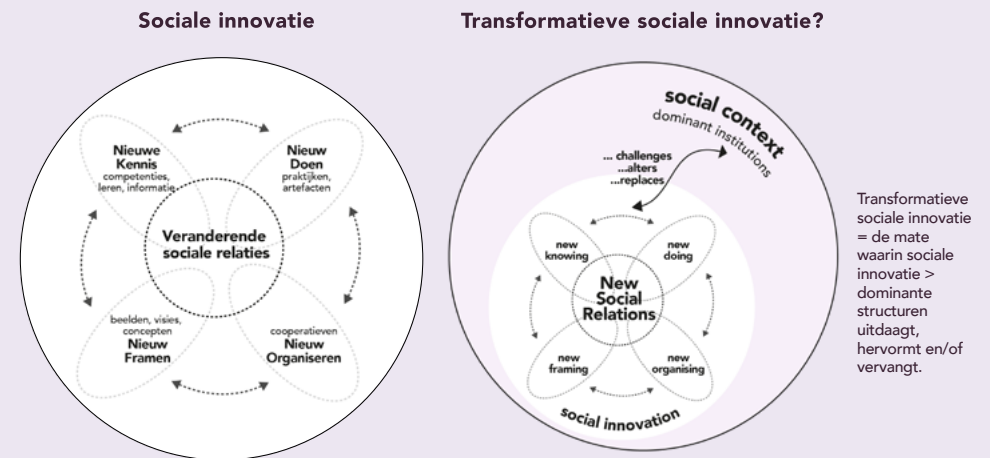
- 1 gericht op systeemverandering
- 2 gaat uit van een nieuwe manier van denken, doen, en organiseren
- 3 draagt bij aan de empowerment van burgers
- 4 faciliteert sociaal leren
- 5 kan vanuit alle partijen in de maatschappij komen¹²

11 Haxeltine, A., Avelino, F., Pel, B., Dumitru, A., Kemp, R., Longhurst, N., & Wittmayer, J. M. (2016), A framework for transformative social innovation, *TRANSIT working paper*, 5, 2-1.

12 Beers, PJ, Oxenaar, S, Notermans, I (2019), Burgers, overheden, en de transitie naar aardgasvrije wijken: monitoring en wetenschappelijke inzichten over burger- en overheidsparticipatie, DRIFT, Rotterdam.

- 6 participatie van de burger gaat over participatie in een maatschappelijk probleem
- 7 het is een multi-actor fenomeen, met verschillende constellaties en rollen.

Figuur 1 toont een visuele weergave van zowel de definitie van sociale innovatie als hoe dit kan leiden tot Transformatieve sociale innovatie.

Figuur 1 Van sociale innovatie naar Transformatieve sociale innovatie (Haxeltine et al, 2016).

Het transformatief potentieel van burgerinitiatieven kan worden gestimuleerd en geactiveerd door:

- 1 sociaal leren te bevorderen
- 2 regionale & (inter)nationale netwerken van/tussen burgerinitiatieven te stimuleren
- 3 verbidingsstructuren te creëren met koplopers van dominante praktijken en opkomende innovatieve niches

In het TRANSIT-project is dit TSI-kader toegepast op tal van internationale casussen, waaronder sociale economie coöperaties in Griekenland¹³ en ecodorpen. In Nederland is het TSI-kader toegepast op initiatieven tegen voedselverspilling in Amsterdam¹⁴, ecodorpen¹⁵, en ook op energiecoöperaties (zie ook het vijfde essay in deze bundel). Vooral sociale innovatie voor de energietransitie blijkt een onderwerp waarvoor de belangstelling toeneemt¹⁶.

In dit project is onderzoek gedaan naar burgerinitiatieven die uitgroeien tot internationale netwerken die bijdragen tot grotere maatschappelijke veranderingen of de kiem daarvoor kunnen vormen.

Sociale innovatie op verschillende niveaus

Zoals eerder gesteld, kan sociale innovatie op de verschillende niveaus plaatsvinden:

- 1 Individueel niveau
- 2 Lokaal burgerinitiatief (groeps- of netwerk niveau)
- 3 Landelijke of translokale samenwerking tussen initiatieven
- 4 Sociale beweging (landelijke of translokale netwerken)
- 5 Sociale transformatie (maatschappelijk breed niveau)

Sociale innovatie kan beginnen op het individuele of groepsniveau, door het ontwikkelen van nieuwe competenties, kennis en nieuw gedrag. Via het leren van elkaar, waarbij kennis en ervaringen uitgewisseld worden, kunnen lokale burgerinitiatieven bewegen naar landelijke of translokale samenwerking tussen initiatieven. Deze kunnen vervolgens weer verder groeien tot landelijke of internationale

- 13 Kanidou, D. (2019) Social and Solidarity Economy in Greece: Road to strong Sustainable Consumption? A Cross-case comparison of Social Cooperatives, <https://repository.tudelft.nl/islandora/object/uuid%3Aeae3654d-f825-4529-8939-da466921a270?collection=education>
- 14 Koppers, M (2020), A peaceful fight against food waste in Amsterdam: an explorative case study on the impact of food waste prevention initiatives, Master thesis TU Delft, <https://repository.tudelft.nl/islandora/object/uuid%3A1ee4e73f-1ec9-4580-85e6-dfccc33ea4f6?collection=education>
- 15 Marselis, I. (2017), Envisioning and practicing sustainability transitions: A cross-case comparison of five Dutch ecovillages, <https://repository.tudelft.nl/islandora/object/uuid%3A745ffcf7-e3f1-446b-bd04-09f491948767?collection=education>
- 16 Hoppe, T., & de Vries, G. (2019), Social Innovation and the Energy Transition, *Sustainability*, 11(1), 141.

sociale bewegingen, die uiteindelijk tot sociale transformatie op maatschappelijk niveau kunnen leiden. Overigens leiden burgerinitiatieven niet alleen tot sociale innovatie en sociale cohesie, maar kunnen ze ook bijdragen aan technische innovatie, zoals te zien is bij het burgerinitiatief Repair Café, en lokale energie initiatieven, zoals de Vogelwijk Energiek in Den Haag¹⁷.

Voorbeelden van sociale innovatie

Greta Thunberg en Autumn Peltier zijn interessante voorbeelden van sociale innovatie in de klimaatbeweging. Zij begonnen met individuele actie en dat leidde tot grotere internationale sociale bewegingen. Ook onder burgerinitiatieven vinden we goede voorbeelden van sociale innovatie in de CE/KE, die lokaal begonnen zijn door een aantal individuen en konden uitgroeien tot grotere (internationale) bewegingen. Er zijn veel lokale burgerinitiatieven die inspelen op vraagstukken rondom duurzaamheid en circulariteit op diverse domeinen (zoals kleding, voeding, afval, energie). Zo zijn er initiatieven tegen voedselverspilling, het opruimen van zwerfafval en initiatieven die kleding-ruilen mogelijk maken. De glasbak en papier recycling is één van de eerste voorbeelden van circulariteit in Nederland. Deze zijn als een lokaal initiatief begonnen – geïnitieerd door individuele burgers en lokale groepen – die gaandeweg deel werden van de groeiende milieu- en natuurbeweging in de jaren '80. Vervolgens werd het onderdeel van - en droeg het bij aan - een sociale beweging die ook internationaal momentum had. Uiteindelijk is glaszameling en papierinzameling voor recycling geïnstitutionaliseerd - via de glasbak en de papiercontainer - tot een activiteit van gemeenten. Hiervoor ontstond breed draagvlak, en heeft daarmee geleid tot sociale transformatie.

Om het functioneren van deze sociale bewegingen beter in kaart te brengen is echter aanvullend onderzoek nodig naar hoe deze pro-

- 17 Pesch, U., Spekkink, W., Quist, J., (2019), Local sustainability initiatives: innovation and civic engagement in societal experiments, *European Planning Studies*, 27:2, 300-317, <https://doi.org/10.1080/09654313.2018.1464549>

cessen georganiseerd en gefaciliteerd zijn, en hoe burgerinitiatieven bijdragen aan de transitie naar een circulaire economie. Tegenwoordig zijn Repair Café's en Precious Plastic goede voorbeelden van burgerinitiatieven waarin sociale innovatie is geïnitieerd voor een circulaire economie/kringlooeconomie. Zo is Precious Plastic uitgegroeid tot een internationaal netwerk om plastic te recyclen, en zo vormen Repair Café's inmiddels een wereldwijde beweging die zich inzet voor het behoud van reparatiekennis in de samenleving en voor beter repareerbare producten. Deze fenomenen sluiten aan bij de circulaire transitie. Hierbij spelen zowel Precious Plastic als Repair Café's in op de verschillende strategieën voor een circulaire maakindustrie, zoals repareren, hergebruik, renoveren en levensduurverlenging.

Conclusie

Onze conclusie is dat de transitie naar een circulaire economie naast technologische innovaties ook sociale innovaties en diepgaande en grootschalige sociale transformaties vergt. Bijvoorbeeld in hoe we ons dagelijks leven invullen, en in hoe we de samenleving organiseren in een circulaire economie. Op basis van een overzicht van recente literatuur lieten we zien dat sociale innovatie zich op verschillende niveaus afspeelt. En dat deze innovatie via sociale bewegingen bijdraagt aan grootschalige maatschappelijke transformaties en transitities. Voorbeelden van sociale transformaties die zich afspeelden over verschillende decennia en in de jaren '70 begonnen met individuele burgers en burgerinitiatieven, zijn de welbekende glasbak en de papiercontainer.

Bijlage

Wie	Definitie	Uitleg
Adviesraad voor Wetenschap en Technologie (AWT) ¹⁸	(1) "Een verzamelnaam voor hedendaagse initiatieven van mensen en organisaties gericht op innovatieve oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken. (2) "Maatschappelijk ondernemerschap, coöperatief ondernemen en sociaal ondernemen."	(1) Volgens de AWT begint sociale innovatie 'bij personen en organisaties die een maatschappelijk probleem zien en het plan opvatten er iets aan te doen, wat kan uitgroeien tot een breed initiatief van verschillende partijen en personen, zoals burgers, ondernemers, en wetenschappers. Het kan gaan om zowel lokale initiatieven als om initiatieven op nationaal of internationaal niveau. De AWT noemt verder dat sociale innovatie in Nederland tot nu toe vooral bekeken is vanuit het organisatie- en bedrijfs-perspectief met de focus op slimmer werken en het verbeteren van werkprocessen in organisaties, terwijl internationaal definities meer aansluiten bij de omschrijving van de AWT. (2) In sommige, vooral Angelsaksische, landen wordt sociale innovatie gekoppeld aan sociaal ondernemerschap en maatschappelijk ondernemen. Dit zijn varianten van ondernemen waarin niet alleen de financiële waarde centraal staat, maar waarin ook maatschappelijke waarde en nut, en het bijdragen aan oplossingen voor maatschappelijke problemen, belangrijk zijn.
Europese Unie ¹⁹	"Sociale innovatie is de ontwikkeling en implementatie van nieuwe ideeën (producten, diensten en modellen) om aan de sociale behoeften te voldoen en het creëren van nieuwe sociale relaties of samenwerkingsverbanden"	In deze definitie ligt de nadruk wel mede op producten en diensten, maar hoewel deze termen vooral gebruikt worden in de context van bedrijven, kunnen ze ook gerelateerd worden aan burgerinitiatieven, bijvoorbeeld energie-coöperaties.

¹⁸ AWT (2014), De kracht van sociale innovatie, *advies 84*, Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid, Den Haag.

¹⁹ EC (2013), Research on Social Innovation, European Commission Brussel.

Het Nederlands Centrum voor Sociale innovatie (NCSI) ²⁰	"Sociale innovatie is 'een vernieuwing in de arbeidsorganisatie en in arbeidsrelaties die leidt tot verbeterde prestaties van de organisatie en ontplooiing van talenten."	Van Definitiekaart Nederlands Centrum voor Sociale innovatie.
Howaldt, J., Schwarz, M. (2010) ²¹	"Social innovations are new social practices that aim to meet social needs in a better way than the existing solutions, resulting from - for example - working conditions, education, community development or health. These ideas are created with the goal of extending and strengthening civil society."	Deze definitie is interessant omdat expliciet de link wordt gelegd met de civil society.
TRANSIT EU - DRIFT ²²	"Een verandering in sociale relaties, met nieuwe manieren van denken, doen en organiseren" (Haxeltine et al, 2016, p.20)	In het internationale TRANSIT-project dat geleid werd door transitie-instituut DRIFT is sociale innovatie conceptueel verder ontwikkeld tot Transformatieve sociale innovatie, waarbij onderzoek is gedaan naar burgerinitiatieven die uitgroeien tot internationale netwerken die bijdragen tot grotere maatschappelijke veranderingen of de kiem daarvoor kunnen vormen. Een sociale innovatie kan transformatief zijn als deze ook de omgeving verandert en kan leiden tot een systemische verandering.

20 NCIS (2009), Definitiekaart Sociale Innovatie, Nederlands Centrum voor Sociale innovatie, https://wp.kennisbanksocialeinnovatie.nl/wp-content/uploads/2020/08/NCSI_Definitiekaart_Sociale_Innovatie_-definitief-.pdf.

21 Howaldt, J./ Schwarz, M. (2010), Social Innovation: Concepts, research fields and international trends, *IMO international monitoring*, 2010.

22 Haxeltine, A., Avelino, F., Pel, B., Dumitru, A., Kemp, R., Longhurst, N., & Wittmayer, J. M. (2016), A framework for transformative social innovation, *TRANSIT working paper*, 5, 2-1.

In het **tweede essay** laten auteurs Wouter Spekkink en Jaco Quist zien hoe in de Circulaire Maatschappij **de rol van de consument verschuift naar die van een participant**. Terwijl het economische denken en handelen van traditionele spelers niet leidt tot de nodige maatschappelijke verandering naar circulariteit, komen allerlei (burger)initiatieven op, die met sociale innovaties en nieuwe businessmodellen tonen welke perspectieven een 'circulaire maatschappij' te bieden heeft. Initiatieven als **Precious Plastic** en **Repair Café's** zijn inspirerende voorbeelden die samen met 'intermediaire organisaties' op de verschillende niveaus van sociale innovatie impact maken. Hoe maken zij niet alleen afvalstromen en productiemethoden circulair, maar verbinden zij in dezelfde beweging mensen met elkaar op een persoonlijk vlak? Hoe dragen deze initiatieven kennis over in een community? En hoe leidt de ontsluiting van nieuwe vaardigheden tot een grotere zelfredzaamheid in de maatschappij waarnaar we op weg zijn?

Essay 2

Precious Plastic en Repair Café's: sprekende voorbeelden van burgerinitiatieven die bijdragen aan sociale innovatie voor de circulaire economie

Wouter Spekkink¹ & Jaco Quist²

Repair Café's

De Stichting Repair Café Stichting beschrijft Repair Café's als 'gratis toegankelijke bijeenkomsten die draaien om (samen) repareren. [...] Bezoekers nemen van thuis kapotte spullen mee. In het Repair Café gaan ze samen met de deskundigen aan de slag'^{3, 4}. Met het Repair

1 Universitair Docent Bestuurskunde, Erasmus Universiteit Rotterdam.

2 Universitair Docent Duurzame Innovatie en Transitie, Technische Universiteit Delft.

3 Postma, M. (2015). Weggooien? Mooi niet? Het succes van het Repair Café. Oss, Uitgeverij Genoeg.

4 Spekkink, W., Rödl, M., & Charter, M. (2020a), The Third Global Survey of Repair Cafés: A Summary of Findings, Sustainable Consumption Institute - University of Manchester.

Café concept probeert initiatiefnemer Martine Postma, in samenwerking met anderen, repareren op een moderne manier terug te brengen in de samenleving. Dit in reactie op de observaties dat (1) we veel kapotte spullen weggooien die nog te repareren zijn, (2) dat reparatiekennis verdwijnt uit onze samenleving en (3) dat de ervaring van mensen die wel reparatiekennis bezitten niet voldoende wordt gewaardeerd en benut. Het eerste Repair Café werd in 2009 in Amsterdam georganiseerd. Inmiddels bestaan er meer dan 2000 Repair Café's in meer dan 35 landen⁵. De snelle internationale verspreiding van Repair Café's wordt onder meer gefaciliteerd door de Repair Café Stichting International (tot 2016 Stichting Repair Café), opgericht in 2010. Oorspronkelijk lag de focus van de stichting op het ondersteunen van nieuwe Repair Café's in Nederland, maar sinds 2016 richt de stichting zich expliciet op internationale groei.

Precious Plastic

Precious Plastic is, net als de Repair Café's, een burgerinitiatief dat in Nederland is begonnen, maar zich inmiddels wereldwijd heeft verspreid, in dit geval naar meer dan 80 verschillende landen⁶. Precious Plastic draait om het lokaal recyclen van plastic afval, bijvoorbeeld om daar nieuwe producten van te maken. Het concept is in 2012 bedacht door Dave Hakkens, als afstudeerproject voor zijn studie aan de Design Academy in Eindhoven. Hij ontwikkelde het concept in reactie op de observatie dat er jaarlijks steeds meer plastic wordt geproduceerd, maar dat we maar een heel klein deel van het plastic afval dat daaruit volgt, wordt gerecycled. Dave Hakkens ontwierp verschillende kleinschalige en open source plastic recycling machines, zodat mensen die zouden kunnen gebruiken om zelf plastic te recyclen. Aanvankelijk werd het idee door een enkeling opgepakt, maar door de inzet van een groeiend team (inmiddels meer dan 100 mensen) is het concept steeds toegankelijker gemaakt en verder verfijnd. Inmiddels bestaan er wereldwijd verschillende soorten Precious Plastic werkplaatsen, waar mensen bijvoorbeeld machines

voor plastic recycling bouwen en/of plastic recyclen om nieuwe producten te maken van ingezameld plastic afval⁷.

Hoe Repair Café's en Precious Plastic bijdragen aan sociale innovatie voor de circulaire economie

Repair Café's en Precious Plastic zijn uitstekende voorbeelden van translokale - lokaal gewortelde, maar (inter)nationaal verbonden⁸ - burgerinitiatieven die bijdragen aan sociale innovaties voor circulaire economie. Hun directe materiële bijdragen aan circulaire economie liggen in het voorkomen van en opnieuw waarde halen uit afval, door reparatie en recycling. Maar wat ze vooral interessant maakt, is de rol die sociale innovatie heeft (al dan niet expliciet) in hun aanpak. Wat de initiatieven gemeen hebben, is dat ze een beroep doen op het vermogen om de kennis en vaardigheden te ontwikkelen die passen in een circulaire maatschappij⁹. Daaronder vallen de reparatiekennis en -vaardigheden, kennis en vaardigheden in de ontwikkeling van kleinschalige recyclingmachines, en kennis en vaardigheden in de ontwikkeling van nieuwe producten, gemaakt van een nog altijd ondergewaardeerde maar breed beschikbare grondstof (plastic afval). De initiatieven bieden mensen de ruimte om zich te ontwikkelen als vaardige, kundige personen die op die basis zelf kunnen bijdragen aan een circulaire economie. Dit is een welkome afwisseling op de passieve notie van de mens als 'groene consument', die hedendaagse visies op circulaire economie domineert.

Lokaal gewortelde, maar (inter)nationaal verbonden burgerinitiatieven.

5 Stichting Repair Café International. (2020), *Stichting Repair Café International: Jaarverslag 2019*. Stichting Repair Café International.

6 <https://community.preciousplastic.com/map>

7 Spekink, W., Rödl, M., & Charter, M. (2020b), Global Survey of Precious Plastic Projects: A Summary of Findings, Sustainable Consumption Institute - University of Manchester.

8 Loorbach, D., Wittmayer, J., Avelino, F., von Wirth, T., & Frantzeskaki, N. (2020), Transformative innovation and translocal diffusion, *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 35, 251–260.

9 Jaeger-Erben, M., Jensen, C., Hofmann, F., & Zwiers, J. (2021), There is no sustainable circular economy without a circular society. *Resources, Conservation and Recycling*, 168, 105476.

De bijdragen die de initiatieven door hun sociale innovaties leveren aan de circulaire economie liggen ook in de positieve verbindingen tussen mensen die zij tot stand brengen. Dat het verbinden van mensen een kernonderdeel is van Repair Café's, blijkt alleen al uit de identificatie als een 'Café'. Maar het samenbrengen van mensen is ook gewoon een expliciet onderdeel van de overkoepelende missie van het initiatief. Precious Plastic kent een sterke nadruk op het faciliteren van de (online) community die in de afgelopen jaren is gevormd. Met de komst van het concept van 'Precious Plastic Universe' is er bovendien een expliciete visie gekomen op verschillende lokale vestigingen die elkaar onderling versterken en die zijn ingebed in lokale gemeenschappen.

Dit concept verbindt lokale Precious Plastic-initiatieven onderling. De nadruk ligt op het faciliteren van de (online) community die in de afgelopen jaren is gevormd.

Het transformatief potentieel van translokale burgerinitiatieven

Repair Cafés en Precious Plastic zijn, vanuit een wetenschappelijke invalshoek, niet alleen interessante initiatieven vanwege de bijdragen die zij met sociale innovaties leveren aan een circulaire economie. Ze zijn ook interessant omdat ze zich in relatief korte tijd hebben gemanifesteerd op verschillende schaalniveaus. In de kern zijn deze initiatieven 'translokaal' van aard: Mensen die een Repair Café of Precious Plastic workshop beginnen, of zich daarbij aansluiten, worden niet alleen maar deelnemers aan een lokaal initiatief, maar nemen ook deel aan een bredere, inmiddels internationale beweging.

Deze beweging strekt overigens verder dan de initiatieven zelf. Repair Café's bestaan immers naast andere, soortgelijke initiatieven die op verschillende manieren werken aan missies die overlappen met die van de Repair Café's zelf. Hierbij valt te denken aan initiatieven als 'Restart Parties', 'Men in sheds', en de 'Right to Repair'-beweging die uit de Verenigde Staten is overgewaaid. Voor Precious

Plastic is de bredere beweging waarin ze bestaan wellicht wat moeilijker te duiden, maar er zijn veel andere manieren waarop mensen vanuit de 'grassroots' in het geweer komen tegen het wereldwijde probleem van plastic afval en het schijnbare onvermogen van de 'traditionele spelers' (bijvoorbeeld de bedrijven die de producten fabriceren, en waar het plastic afval vandaan komt) om er bevredigende oplossingen voor te bieden. Met andere woorden, Repair Café's en Precious Plastic maken onderdeel uit van bredere sociale bewegingen, en vormen daarbinnen kristallisatiepunten waarin de ambities van deze bewegingen zich vertalen in concrete en lokale actie.

Als translokale burgerinitiatieven combineren Repair Café's en Precious Plastic het beste van twee werelden: Door hun lokale wortels zijn ze in staat activiteiten te ondernemen die inspelen op specifieke lokale omstandigheden en behoeften. Door hun (inter)nationale verbondenheid krijgen die activiteiten tegelijkertijd een massa en een momentum die nodig is voor het creëren en activeren van het transformatief potentieel: het potentieel om dominante manieren van denken en doen te veranderen of zelfs te vervangen¹⁰. Door een massa en momentum op te bouwen die niet is weggelegd voor puur lokaal opererende initiatieven kunnen ze bredere veranderingen teweegbrengen. Door tegelijkertijd lokaal aansluiting te vinden op de leefwereld van een brede groep mensen zijn deze veranderingen geen 'ver-van-mijn-bed-show', maar zijn ze juist nauw verbonden met de alledaagse werkelijkheid van die mensen.

Het potentieel om dominante manieren van denken en doen te veranderen of zelfs te vervangen.

10 Avelino, F., Wittmayer, J. M., Pel, B., Weaver, P., Dumitru, A., Haxeltine, A., Kemp, R., Jørgensen, M. S., Bauler, T., Ruijsink, S., & O'Riordan, T. (2019), Transformative social innovation and (dis)empowerment, *Technological Forecasting and Social Change*, 145, 195–206. 2

Het belang van intermediaire organisaties voor translokale burgerinitiatieven

In de vorming van translokale burgerinitiatieven zijn zogenaamde 'intermediaire organisaties'¹¹, zoals de Repair Café Stichting International cruciaal. Zo spelen zij een belangrijke rol in het ondersteunen van nieuwe, lokale vestigingen en het leggen van verbindingen ertussen. Ze spelen bovendien een belangrijke rol in het verzamelen, vertalen en weer opnieuw verspreiden van kennis en ervaring die in en door de initiatieven wordt geproduceerd. Ze zijn ook een belangrijk gezicht van de initiatieven, en tot op zekere hoogte een spreekbuis.

Deze organisaties ondersteunen nieuwe, lokale vestigingen en leggen verbindingen. Zij verzamelen, vertalen en verspreiden kennis en ervaring van initiatieven, en zijn tot op zekere hoogte een spreekbuis van initiatieven.

Daarmee hebben deze 'intermediaire organisaties' potentieel een politieke rol waarin zij ook andere partijen, buiten de eigen gemeenschap, in beweging zetten om bij te dragen aan een transformatie richting een circulaire economie. Ze kunnen hierbij een beroep kunnen doen op het feit dat ze niet zomaar 'een roepende in een woestijn' zijn, maar vertegenwoordigers van een translokale gemeenschap van mensen. Een belangrijke opmerking hierbij is dat het niet vanzelfsprekend is dat de organisaties deze politieke rol ook willen nemen. Precious Plastic en Repair Café's beoefenen immers vooral een pragmatistische, materiële vorm van activisme, wat ze anders maakt dan bewegingen die een meer traditionele vorm van activisme bedrijven, zoals de protesten van 'Extinction Rebellion'.

In de manier waarop de Repair Café en Precious Plastic initiatieven zijn georganiseerd herkennen wij dus de verschillende niveaus van sociale innovatie die we onderscheidde in het eerste essay in deze

bundel. Dat wil zeggen: afgezien van het individuele niveau, waarop we op basis van de grove schets die we hier geven geen zicht krijgen. Onderstaand geven we in tabel 1 een beschrijving van de verschillende niveaus van sociale innovatie waarop de initiatieven impact hebben. Als we kijken naar de bredere bewegingen waar de Repair Café's en Precious Plastic onderdeel van uitmaken, dan zien we een overeenkomst die vanuit het oogpunt van transformatieve sociale innovatie interessant is, namelijk dat de bewegingen bijdragen aan het onder een breed publiek (terug)brenge van vaardigheden die passen bij een circulaire maatschappij (zoals omschreven in het eerste essay). Daarin spelen mensen niet alleen een passieve rol als 'groe-consumenten', maar als vaardige mensen die in staat zijn om zelf dingen te repareren en te (her)maken. Ze creëren 'verhalen van verandering'¹², nieuwe perspectieven die een alternatief bieden voor de meer behoudende en nog steeds dominante perspectieven waarin beleids- en marktactoren de hoofdrol spelen in de overgang naar een circulaire economie.

Een sociale innovatie kan transformatief zijn als deze ook de omgeving verandert en leidt tot grotere maatschappelijke veranderingen (op systeemniveau).

11 Hargreaves, T., Hielscher, S., Seyfang, G., & Smith, A. (2013), Grassroots innovations in community energy: The role of intermediaries in niche development, *Global Environmental Change*, 23(5), 868–880.

12 Wittmayer, J. M., Backhaus, J., Avelino, F., Pel, B., Strasser, T., Kunze, I., & Zuijderwijk, L. (2019), Narratives of change: How social innovation initiatives construct societal transformation, *Futures*, 112, 102433.

Tabel 1. Verschillende niveaus van sociale innovatie in de initiatieven.

Niveau	Repair Café's	Precious Plastic
Lokaal burgerinitiatief¹³	Er bestaan meer dan 2000 Repair Café's in 36 verschillende landen; Deze bestaan doorgaans uit ongeveer 30 vrijwilligers die meestal maandelijks bijeenkomen.	In december 2020 waren er op de community map van Precious Plastic 292 werkplaatsen, 37 verzamelpunten, 78 machinewerkplaatsen en 81 gemeenschapspunten te tellen, in meer dan 80 landen. Precious Plastic 'vestigingen' worden meestal gedreven door kleine teams.
Translokaal burgerinitiatief	Repair Café's hebben doorgaans een sterk idee van gezamenlijke identiteit en missie, wat in belangrijke mate is te danken aan de rol die de Stichting Repair Café International heeft gespeeld in de (inter)nationale verspreiding van het initiatief.	Precious Plastic werkplaatsen zijn heel divers in hun opzet en inbedding: variërend van hobby-werkplaatsen tot kleine bedrijfjes tot projecten in onderwijsinstellingen. Desondanks bestaat er in het Precious Plastic initiatief een sterk gemeenschapsgevoel, want wordt ondersteund door een sterk online platform, verzorgd door het centrale Precious Plastic team (One Army).
Transformatieve sociale beweging	Repair Café's zijn te zien als een onderdeel van een bredere 'repareerbeweging' die strijdt voor het beter repareerbaar maken van producten en het verlengen van de levensduur ervan. Een onderdeel van de beweging die breder bekend is, is 'Right to Repair'. Deze bredere beweging heeft al voor elkaar gekregen dat het recht om te repareren werd verankerd in het Circular Economy Action Plan van de Europese Unie. Hiermee laat de beweging zien dat ze in staat is om ook anderen in beweging te brengen.	Voor Precious Plastic is het minder makkelijk om een bredere beweging aan te wijzen waar zij onderdeel van uitmaken. Precious Plastic heeft affiniteit met andere initiatieven voor het bestrijden van plastic afval, maar ook met makersbewegingen. Vooral in het laatste opzicht draagt Precious Plastic bij aan de groei van een brede maatschappelijke beweging waarin mensen kennis en vaardigheden opdoen waarmee ze zelf dingen kunnen (her)maken.

¹³ De cijfers die hier worden gepresenteerd zijn deels gebaseerd op rapportages uit 2020 (Spekkink, Rödl & Charter, 2020a; 2020b) en deels op cijfers die eerder op basis van publieke beschikbare gegevens zijn verzameld. De cijfers zijn momenteel hoogstwaarschijnlijk alweer anders.

Conclusie: Erken het belang van burgerinitiatieven in de transitie naar de circulaire economie

Repair Café's en Precious Plastic zijn inspirerende initiatieven die ons veel leren over transformatieve sociale innovaties die kunnen bijdragen aan een transitie richting een circulaire economie, één die niet louter wordt gedreven door technologische en marktdynamiek. Deze, en soortgelijke initiatieven, zijn om meerdere redenen het nader onderzoeken waard. De vragen voor vervolgonderzoek (kennisagenda) die we aan het einde van deze essaybundel presenteren, bieden daar aanknopingspunten voor. Naast het doen van verder onderzoek, is het simpelweg belangrijk dat we (burger)initiatieven zoals Repair Café's en Precious Plastic onder de aandacht blijven brengen. De visie op circulaire economie die momenteel in de literatuur en de praktijk dominant is, is er één met een vrij traditionele rolverdeling, waarin bedrijven circulaire businessmodellen ontwikkelen, beleidsmakers daarvoor de juiste condities scheppen, en 'de mens' in het algemeen vooral de rol speelt van groene consument¹⁴. Burgerinitiatieven als de Repair Café's en Precious Plastic bieden een interessante, alternatieve visie, met een rijker perspectief op een toekomst als een circulaire maatschappij¹⁵.

Kennisagenda: belangrijke vragen voor wetenschappelijk vervolgonderzoek

Uit het onderzoek in de werkgroep, zoals verwoord in dit essay, volgt een reeks vragen voor (wetenschappelijk) vervolgonderzoek. Het is een aanzet voor een 'levende' kennisagenda, die uiteraard nog niet compleet is.

- 14 Hobson, K., & Lynch, N. (2016), Diversifying and de-growing the circular economy: Radical social transformation in a resource-scarce world, *Futures*, 82, 15–25.
- 15 Jaeger-Erben, M., Jensen, C., Hofmann, F., & Zwieters, J. (2021), There is no sustainable circular economy without a circular society, *Resources, Conservation and Recycling*, 168, 105476.

Burgerinitiatieven en 'verhalen voor verandering'

Een belangrijk aandachtspunt in onze interesse in burgerinitiatieven op het gebied van Circulaire Economie/Circulaire Maatschappij is uiteraard de mate waarin zij bijdragen aan transformatieve innovatie: een onomkeerbare, blijvende verandering in sociale waarden, vooruitzichten en gedrag¹⁶. Met andere woorden, een culturele omslag en collectieve gedragsverandering. Om vanuit de wetenschap nadere beweringen te kunnen doen die de praktijk voorwaarts helpen, vraagt dat op de eerste plaats om een systematische analyse van de waarden, vooruitzichten en de sociale praktijken die deze initiatieven vertegenwoordigen. Deze kunnen we bijvoorbeeld in kaart brengen door hun 'verhalen van verandering' te reconstrueren:

- Wat zijn de 'verhalen van verandering'¹⁷ van bijvoorbeeld Repair Café's, Precious Plastic¹⁸ en de bredere bewegingen waar ze onderdeel van uitmaken?
- Hoe zijn deze veranderingen tot stand gebracht en wat is er nodig om ze op andere plaatsen ook te laten ontstaan?
- Welke waarden, vooruitzichten en praktijken worden in deze verhalen vertegenwoordigd?
- Welke partijen spelen welke rol in deze verhalen van verandering?
- Hoe verhouden deze verhalen zich tot 'de status quo' en tot andere, meer dominante verhalen over transitie richting een Circulaire Economie?
- Welke invloed hebben deze verhalen op het bredere discours over de transitie richting een Circulaire Economie en/of Maatschappij?

16 Avelino, F., Wittmayer, J. M., Pel, B., Weaver, P., Dumitru, A., Haxeltine, A., Kemp, R., Jørgensen, M. S., Bauler, T., Ruijsink, S., & O'Riordan, T. (2019), Transformative social innovation and (dis)empowerment, *Technological Forecasting and Social Change*, 145, 195–206.

17 Wittmayer, J. M., Backhaus, J., Avelino, F., Pel, B., Strasser, T., Kunze, I., & Zuijderwijk, L. (2019), Narratives of change: How social innovation initiatives construct societal transformation, *Futures*, 112, 102433.

18 Deze vragen hoeven zich uiteraard niet te beperken tot deze specifieke initiatieven, maar onzes inziens gelden deze initiatieven als leidende voorbeelden.

Translokale burgerinitiatieven en hun verhoudingen tot bredere sociale bewegingen

Tenslotte kunnen we vragen stellen over hoe de wederzijdse invloed tussen de meer duidelijk begrensde translokale netwerken, zoals die van Repair Café's en Precious Plastic. En over de moeilijker af te bakenen sociale bewegingen waar ze (mogelijk) onderdeel van uitmaken, zoals de reparatie beweging- en de (her)makersbeweging. Hier hangen ook vragen mee samen die gaan over het transformatieve potentieel van de translokale netwerken en hun bredere bewegingen:

- Hoe beïnvloeden de ontwikkeling van translokale burgerinitiatieven en de bredere sociale bewegingen waar ze onderdeel van uitmaken elkaar?
- Hoe kunnen we het transformatief potentieel van burgerinitiatieven en bredere sociale bewegingen kenmerken en welke wederzijdse invloeden zien we in de ontwikkeling en uitoefening van dit potentieel?
- Welke ondersteuning en weerstand ontmoet de circulaire beweging vanuit het openbaar bestuur?

De maatschappijbrede transitie waarvoor onze samenleving zich gesteld ziet, komen alleen dan (op tijd) tot stand, wanneer de instituties **Burgers, Overheid, Markt en Maatschappelijke Organisaties effectief samenwerken**. In dit **derde essay** beschrijft projectmanager Lucia Zuiderwijk, op basis van de interviews die zij hield met de betrokken wetenschappers, de uitdagingen die burgerinitiatieven ontmoeten, waar zij de samen- of medewerking nodig hebben van overheid en bedrijven om de impact te realiseren die zij kunnen realiseren.

Hoe worden burgerinitiatieven door andere 'regimespelers' betracht? Hoe komt het dat wet- en regelgeving burgerinitiatieven vaak juist in de weg zit om 'het goede' te doen? Waar lopen initiatieven tegenaan bij het vinden van financiering en in de verhouding tot private partijen? Hoe gaat het gevestigde 'systeemdenken' om met de alternatieve manieren van organiseren die circulaire initiatieven voorstellen?

Lucia Zuiderwijk brengt de verschillende gebieden in kaart waar circulaire burgerinitiatieven dilemma's, uitdagingen en afhankelijkheden tegenkomen die hun potentieel tot transformatie belemmeren, en hen soms zelfs in het voortbestaan bedreigen.

Essay 3

6 Grote uitdagingen voor Circulaire Burgerinitiatieven

Lucia Zuiderwijk¹

Burgerinitiatieven hebben de potentie om de transformatie naar een meer circulaire en inclusieve economie een flinke impuls te geven. Toch is hun impact vaak nog beperkt. Hoe komt dat? Voor deze essaybundel interviewde Het Groene Brein betrokken wetenschappers over de vraag wat voor burgerinitiatieven de grootste uitdagingen zijn om hun 'transformatief potentieel' te realiseren. Dit is het potentieel om dominante manieren van denken en doen te veranderen of zelfs te vervangen.

¹ Projectmanager Het Groene Brein.

Net als in de rest van de essaybundel, kijken we ook hier door de lens van **Transformatieve sociale innovaties (TSI)**² (zie ook het eerste essay). Dit theoretische systeem-perspectief geeft inzicht in de herkomst van belemmeringen en uitdagingen.

Deze inzichten kunnen burgerinitiatieven op diverse manieren ondersteunen:

1 Kennisautoriteit

Het in kaart brengen van (en verder onderzoek doen naar) belemmeringen en uitdagingen, kan bijdragen aan (wetenschappelijke) erkenning van – en inzicht over – de worsteling die burgers in circulaire burgerinitiatieven ervaren. Dit kan voor burgers bekrachtigend werken en het kan ambtenaren motiveren om burgerinitiatieven beter te ondersteunen. Zo wordt voor burgers zichtbaar dat ze niet alleen staan in hun worsteling en dat ze juist van waarde zijn voor een grotere opgave. Het initiatief kan zich vanuit dat besef, in combinatie met kennis uit de wetenschap, effectiever positioneren bij ambtenaren. Een lokaal initiatief dat onderdeel is van een bredere (translokale) beweging, heeft meer autoriteit. (zie ook essay 2)

2 Systeemdenken

Het worstelen met belemmeringen kan leiden tot gevoelens van frustratie bij burgers die participeren in een burgerinitiatief. Het plaatsen van de belemmeringen in het kader van TSI, stelt burgers in staat hun eigen ervaringen in perspectief te plaatsen, omdat er een context wordt gecreëerd waarbinnen ze zich kunnen verhouden. Daardoor kunnen ze zien welke rol ze innemen ten opzichte van het bestaande 'regime'

Een sociale innovatie kan transformatief zijn als deze ook de omgeving verandert en leidt tot grote maatschappelijke veranderingen (op systeemniveau).

Sociaal leren is leren in groepsverband, in interactie met anderen. Een leerproces dat kan ontstaan wanneer diverse actoren in dialoog gaan over een maatschappelijk probleem en samen alternatieve oplossingen en manieren van samenleven uitdenken en uitproberen

In een maatschappelijke omgeving zijn gevestigde, dominante structuren, opvattingen, waarde en praktijken, dat noemen we een 'regime'. Mensen en organisaties die zich daar vanaf keren en anders denken, doen en organiseren, duiden we aan met 'niches'.

(dominante manieren van denken, doen en organiseren, die dikwijls contraproductief werkt voor burgerinitiatieven). Niet alleen kunnen burgers zien welke rol ze zelf innemen, ook kunnen ze zien wie de regimespelers zijn en welke strategieën zij inzetten om hun belangen te beschermen en machtsbasis te behouden (wat voor burgerinitiatieven veel belemmeringen opwerpen). En zo wordt ook duidelijk waarom zij - als 'niches' die iets radicaal anders doen dan de status quo - vaak allerlei drempels ervaren wanneer zij willen doorgroeien.

3 Slim verbinden

Door de uitdagingen inzichtelijk te maken, kunnen burgers beter nadenken over strategieën en kansen om deze weg te nemen of aan te pakken. Wat zijn vervolgstappen die ze zelf kunnen maken? Zo kunnen zij bijvoorbeeld bewust de samenwerking opzoeken met andere spelers/partijen, zoals ondernemende overheidsambtenaren of vooruitstrevende private bedrijven (de "koplopers" van het regime). Of ze kunnen juist meer verbinding aangaan met andere burgerinitiatieven (en een breder netwerk creëren binnen de niches). Door die verbindingen aan te gaan, kan het **sociale leren** van elkaar bevorderd worden, en kan uiteindelijk het vermogen om te handelen van burgerinitiatieven worden vergroot, wat de transitie naar een circulaire economie kan versnellen, zoals het eerste essay laat zien.

Uitdagingen

In dit essay beschrijven we 6 belangrijke uitdagingen die uit de interviews met de auteurs van deze bundel naar voren kwamen. Enerzijds komen diverse belemmeringen aan bod die het realiseren van de maatschappelijke veranderingen verhindert. Zo kan wet- en regelgeving rondom afval (regels over de verwerking en het vervoer van afval), bijvoorbeeld worden ervaren als een belemmering in het hergebruik van afval door burgerinitiatieven. Anderzijds gaat het over lastige keuzes en kwesties die veel burgers en burgerinitiatieven tegenkomen, en die hun transformatief potentieel kunnen ondermijnen.

2 Beers, P. J., Oxenaar, S., & Notermans, I. (2019), Burgers, overheden, en de transitie naar aardgasvrije wijken.

1 Het ontbreken van kapitaal

Het ontbreken van verschillende soorten kapitaal kan de continuïteit of het doorgroeien van een burgerinitiatief belemmeren. Burgerinitiatieven zijn namelijk afhankelijk van diverse vormen van kapitaal om hun activiteiten te ontplooiën (zoals financieel, menselijk (human capital), sociaal, cultureel en symbolisch kapitaal). Zo vormen het ontbreken van geld en tijd een veel voorkomende belemmering. Een burgerinitiatief draait meestal op vrijwilligers, waardoor er vaak beperkte financiële slagkracht en professionaliteit aanwezig zijn; de leden hebben slechts beperkt tijd voor het uitvoeren van hun activiteiten. Ook het ontbreken van specialistische kennis vormt een belemmering. Dan kan het bijvoorbeeld gaan om het ontbreken van organisatorische vaardigheden, technische knowhow, kennis over relevante wet- en regelgeving of ervaring in het schrijven van subsidieaanvragen. Ook het ontbreken van wetenschappelijke erkenning en de legitimering van de activiteiten door de wetenschap, kan een belemmering zijn. Burgerinitiatieven worstelen regelmatig met het legitimeren van hun activiteiten, bijvoorbeeld voor het aantrekken van subsidies. Dit gebrek aan zogenoemd 'symbolisch kapitaal' (prestige, status, erkenning en/of autoriteit) bemoeilijkt het aantrekken van financiering.

Mogelijk kan laatstgenoemde uitdaging door middel van onderzoek verminderd worden. Onderzoek kan het transformatief potentieel van burgerinitiatieven duidelijk maken, en de gecreëerde sociale, ecologische en economische waarden voor de samenleving inzichtelijk maken. Deze inzichten zouden vervolgens geagendeerd kunnen worden bij beleidsmakers. Op deze manier krijgen burgerinitiatieven mogelijk meer legitimiteit.

2 Radicaal anders organiseren

Burgerinitiatieven hanteren andere manieren van denken, doen en organiseren. Zij handelen vaak ook vanuit een (radicaal) ander waardenperspectief dan regimespelers. Deze kunnen botsen met gevestigde structuren. Vernieuwende initiatieven moeten namelijk hun activiteiten en noodgedwongen ontplooiën binnen de systemen die ze proberen te veranderen. Dat levert al snel wrijving op, want volgens oude spelregels een nieuw spel spelen is lastig. Een voorbeeld hiervan is wet-

en regelgeving dat bepaalde circulaire activiteiten verbiedt. Want vaak zijn bestaande regels niet ontwikkeld, open en receptief genoeg voor de sociale innovaties van en door burgerinitiatieven. Dit kan het handelen van laatstgenoemde bemoeilijken. Dit ervaart bijvoorbeeld 'de wormenkoning' Edgar van Groningen³.

Edgar haalt groente- en fruitresten op bij lokale restaurants. Dit wordt gevoerd aan wormen die het verwerken tot zogenaamde wormencompost of wormenthee. De wormen worden in de wet beschouwd als landbouwdieren en de uitwerpselen van de worm als dierlijke mest. Dit betekent dat die regels voor het gebruiken en vervoeren van dierlijke mest, ook hier van toepassing zijn. Bovendien is het in de huidige regels niet toestaan om keukenafval en etensresten te voeren aan landbouwdieren. De verwerking van het afval door wormen wordt in veel gevallen gedoogd, maar is in feite in strijd met geldende regels. Dit vormt een hindernis in het opschalen en professionaliseren van deze methode.

Ander overheidsbeleid en meer overheidsondersteuning is nodig om belemmeringen weg te nemen. Zo is er veel te winnen met aanpassing van wet- en regelgeving, maar ook met co-creatie en co-productie tussen overheid en burgers op lokaal niveau. Dat is nodig om bewonersinitiatieven op buurniveau transformaties vorm te laten geven, en burgers te activeren en te laten participeren⁴.

3 Veranderende verhouding tussen overheid en burgers

Publieke taken worden steeds meer gedecentraliseerd en burgers wordt een meer zelfredzame rol toegedicht. Bij deze ontwikkeling van een verzorgingsstaat naar een 'participatiesamenleving' of

- 3 Bom, J. (2021), Van Wormenhotel tot Wormenkoning, *P+ People Planet Profit*, Jaargang 19(3). <https://www.p-plus.nl/nl/nieuws/Van-Wormenhotel-tot-Wormenkoning>
- 4 Beers, PJ, Oxenaar, S, Notermans, I (2019), Burgers, overheden, en de transitie naar aardgasvrije wijken: Monitoring en wetenschappelijke inzichten over burger- en overheidsparticipatie, DRIFT, Rotterdam.

doe-democratie'^{5, 6}, veranderen de verhoudingen tussen overheid en burgers. Burgers gaan hierdoor steeds meer (mede)verantwoordelijkheid dragen voor publieke taken en nemen ook steeds vaker het initiatief om zichzelf te organiseren en meer duurzame paden voor zichzelf te ontwikkelen. Hierdoor ontstaan er op allerlei gebieden (afval, kleding, voedsel, energie) nieuwe maatschappelijke initiatieven. Hierbij verwachten burgers een nieuwe rol van de overheid, waarbij de overheid niet belemmerend optreedt, maar initiatieven juist ondersteunt en faciliteert⁷. Deze verhoudingen vragen om gelijkwaardige, nieuwe samenwerking tussen overheid en burger, met nieuwe spelregels.⁸ Daarbij heeft de mate waarin een initiatief vanuit de overheid wordt ondersteund, invloed op het voortbestaan van burgerinitiatieven^{9, 10}.

De vraag is echter in hoeverre de overheid openstaat voor veranderende verhoudingen tussen burgers en openbaar bestuur. Laatstgenoemde staat er namelijk niet altijd om te springen, zo blijkt¹¹. Het samenwerken met burgerinitiatieven vraagt om een bepaalde mate van het uit handen geven van verantwoordelijkheden en (mede-)eigenaarschap over de invulling en uitvoering van beleid. De invulling die burgers geven aan projecten op basis van hun eigen visie, kan heel anders zijn dan de beleidsmaker in gedachten had. Dit kan als riskant worden ervaren voor de agenda en positie van bijvoorbeeld een wethouder. Soms wordt ook de motivatie van de initiatiefnemer niet erkend door de overheid, wat relateert aan het eerdergenoemde ontbreken van legitimiteit en symbolisch kapitaal van burgerinitiatieven. Dit kan door initiatiefnemers worden beschouwd als een gebrek aan

vertrouwen¹². Aan de kant bij overheden bestaat soms aarzeling over de vraag voor wie burgerinitiatieven nou eigenlijk spreken en waarde creëren. Ambtenaren kunnen bang zijn dat ze met het ondersteunen van een burgerinitiatief alleen een beperkt, relatief welvarend clubje mensen nog eens extra helpen, terwijl anderen die hulp misschien harder nodig hebben (zie ook uitdaging 6).

Het samenwerken tussen overheid en burgerinitiatieven kan verder bemoeilijkt worden, doordat burgerinitiatieven vaak een integrale aanpak hanteren, terwijl gemeenten sectoraal zijn ingericht. Burgerinitiatieven moeten hierdoor samenwerken met verschillende afdelingen van een gemeente, die bovendien soms onderling verschillen in visie en aanpak, weinig of moeilijk communiceren met elkaar, en waarvan de wethouders niet noodzakelijkerwijs dezelfde doelen nastreven. Ook is het mogelijk dat ambtenaren niet altijd over de competenties beschikken om proactief samen te werken met burgerinitiatieven, of hiervoor onvoldoende ruimte krijgen binnen hun organisatie.

4 Dilemma's rond het vergroten van impact

In de TSI van burgerinitiatieven vinden we ideeën en principes die interessant zijn om onderdeel te laten worden van het regime; meer vanzelfsprekend en geïnstitutionaliseerd. Maar ondanks dat burgerinitiatieven radicale, duurzame maatschappelijke veranderingen nastreven, willen ze niet altijd onderdeel van dat regime worden. Vaak zetten burgerinitiatieven zich namelijk af tegen dat regime en willen ze hun eigenheid behouden en goed ingespeeld blijven op hun specifieke lokale context. Dat kan in strijd zijn met het maken van wezenlijke impact op maatschappijbreed of translokaal niveau, waarbij ze mogelijk op enig moment ook moeten samenwerken met andere regimespelers, zoals overheid of private partijen. Enerzijds kunnen burgerinitiatieven dus een blokkade ervaren in het opzoeken van samenwerkingsverbanden, en anderzijds willen ze duurzame veranderingen nastreven en impact vergroten. Dit is een interessant dilemma dat hun transformatief potentieel – en daarmee hun bijdrage aan het versnellen van de

5 Roorda, C., Verhagen, M., Loorbach, D., & van Steenberg, F. (2015). Doe-democratie: Niche, visie of hype, Rotterdam: DRIFT, Erasmus Universiteit.

6 van de Wijdeven, T., Hendriks, F., & OUDE-VRIELINK, M. J. (2010). Burgerschap in de doe-democratie, Nicis.

7 Hajer, M. (2011). De energieke samenleving. Op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

8 Roorda, C., Verhagen, M., Loorbach, D., & van Steenberg, F. (2015). Doe-democratie: Niche, visie of hype, Rotterdam: DRIFT, Erasmus Universiteit.

9 Warbroek, B., Hoppe, T., Coenen, F., & Bressers, H. (2018), The role of intermediaries in supporting local low-carbon energy initiatives, *Sustainability*, 10(7), 2450.

10 Verhoef, J., Ruitenburg, M., Luttmer, C., Heirweg, D., Andric, S. (2018), Burgerinitiatief: Waar een wil is....: Onderzoek naar de rol van overheidsinstanties bij burgerinitiatieven (2018/020), De Nationale Ombudsman.

11 Van der Heijden, J., van Dam, R. I., Van Noortwijk, R., Salverda, I. E., & Van Zanten, I. (2011). Experimenteren met burgerinitiatief, van Doe-het-zelf naar Doe-het-samen Maatschappij.

12 Van der Heijden, J., van Dam, R. I., Van Noortwijk, R., Salverda, I. E., & Van Zanten, I. (2011). Experimenteren met burgerinitiatief, van Doe-het-zelf naar Doe-het-samen Maatschappij.

transitie naar een circulaire economie in hoge mate beïnvloedt. Belangrijk is dat burgerinitiatieven betrokkenheid en zeggenschap in de lokale omgeving houden, wanneer ze verbindingen aangaan met het regime. Bijvoorbeeld in de formatie van sterke, vitale coalities of innovatieve stedelijke projecten. Door binding en zeggenschap met de eigen gemeenschap te houden, wordt voorkomen dat burgerinitiatieven meegezogen worden in het regime waar ze zich (aanvankelijk) vaak juist tegen afzetten, zoals het vierde essay inzichtelijk maakt. Hoe de omgang (en de afhankelijkheid) tussen burgerinitiatieven en zittende regimespelers is, heeft daarom invloed op het voortbestaan van burgerinitiatieven¹³.

5 Uitdagingen rond participatie en betrokkenheid

Ook zijn er dilemma's met betrekking tot het vinden van genoeg gemotiveerde burgers die willen participeren in het initiatief. Hoewel veel burgers graag kritisch meedenken over beleid en de ontwikkeling van hun eigen leefomgeving, hebben veel van hen weinig tijd of zin om zich in te zetten voor een collectief vraagstuk, zoals een schonere leefwereld¹⁴. Deze dilemma's hebben te maken met gedrag en motivatie van mensen. Hoe krijg je burgers mee in een burgerinitiatief wat zich richt op circulariteit met als uiteindelijke doel het verminderen van opwarming van de aarde of grondstoffen schaarste? Zeker als de baten (zoals een schonere, rechtvaardiger leefwereld, minder klimaatopwarming) pas op langere termijn zichtbaar zijn, terwijl de kosten (zoals tijd en geld) op de korte termijn al voelbaar zijn. Of als het realiseren van bijvoorbeeld klimaatdoelen een collectieve inspanning vereist, waarbij individuen afhankelijk zijn van (evenredige) inspanningen van anderen. In dat geval zijn sommige mensen geneigd niets te doen; ze nemen het risico dat de ander verzaakt liever niet. En wat nou als al je inspanningen niet zeker tot een gewenste impact leiden (zoals vermindering van de opwarming van de aarde)? Mensen zijn sneller geneigd iets te doen wanneer ze zeker weten dat hun in-

spanningen impact hebben. Deze uitdagingen kunnen vanuit de gedragspsychologie en gedragseconomie verklaard worden en worden in het vierde essay toegelicht.

6 Uitdagingen rond uitsluiting en inclusie

Ondanks veel voorbeelden van succesvolle circulaire burgerinitiatieven waarin burgers zelf zeggenschap hebben over hun eigen leefomgeving, worden er ook kritisch vragen gesteld. In hoeverre zijn deze initiatieven voldoende democratisch en leiden ze bijvoorbeeld niet tot uitsluiting van de minder zelfredzame, minder actieve burgers of gemarginaliseerde groepen in de samenleving? Op dit moment lijken de meeste (maar niet alle) initiatieven geïnitieerd door vooral witte, hoogopgeleide burgers, en vaak zijn ook alleen andere witte burgers geïncludeerd en betrokken bij het initiatief^{15, 16}. Mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt, mensen met een verstandelijke beperking, vrouwen, mensen die een andere taal spreken, jongeren (die vanwege hun leeftijd nog niet serieus worden genomen), lager opgeleiden, ouderen en mensen van kleur worden niet altijd betrokken bij een initiatief¹⁷. Of ze hebben niet voldoende kapitaal of tijd om zelf een initiatief te starten, in een initiatief te participeren, of ze kennen de weg niet om dit te kunnen doen^{18, 19}. Inclusiviteit is daarmee een uitdaging die aandacht vraagt. Want wiens visies, belangen, perspectieven en gesitueerde kennis krijgen een podium en stem (en welke niet)? En welke worden (systematisch) uitgewist en uitgesloten? En wat doet dat met de soort oplossingen die worden aange-

13 Proka, A., Hisschemöller, M., & Loorbach, D. (2018), Transition without conflict? Renewable energy initiatives in the Dutch energy transition, *Sustainability*, 10(6), 1721.

14 Kettelarij, M. (2012). De burger aan zet: Lessen uit de praktijk: overheidsparticipatie.

15 De Bruijn, D. (2017), Participatiesamenleving anno 2017: volop kansen.

16 Engbersen, G., Snel, E. & 't Hart, M. (2015), *Mattheüs in de buurt: over burgerparticipatie en ongelijkheid in steden*, Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam / Erasmus Centre for Citizenship, Migration and the City (CIMIC).

17 Van Houwelingen, P., Boele, A. & Dekker, P. (2014), *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

18 De Bruijn, D. (2017), Participatiesamenleving anno 2017: volop kansen.

19 Verhoef, J., Ruitenburg, M., Luttmer, C., Heirweg, D., Andric, S. (2018), *Burgerinitiatief: Waar een wil is....: Onderzoek naar de rol van overheidsinstanties bij burgerinitiatieven* (2018/020), De Nationale Ombudsman.

dragen voor de transitie naar circulaire economie? Als niet iedereen wordt vertegenwoordigd, dragen oplossingen dan ook niet bij aan de trend van een groeiende sociale ongelijkheid?²⁰ En welke groepen worden bevooroordeeld en hebben baat bij oplossingen? En welke groepen worden niet waargenomen, erkend, benadeeld of zelfs uitgesloten? In dekoloniaal onderzoek is al veel onderzoek gedaan naar uitsluitingsmechanismen en de effectiviteit van interventies. Het lijkt interessant om in vervolgonderzoek de kruisbestuiving tussen deze disciplines te verkennen.²¹

Conclusie

Burgerinitiatieven ervaren diverse uitdagingen, wat hun transformatief potentieel vermindert. Deze uitdagingen hebben te maken met; (1) het ontbreken van divers kapitaal, (2) het radicaal anders organiseren en daarmee botsen met gevestigde systemen, (3) een veranderende verhouding tussen burgers en overheid, (4) enerzijds impact willen vergroten en anderzijds niet (alsnog) deel willen worden van de sturingen van het systeem, (5) het betrekken van voldoende gemotiveerde burgers bij een initiatief om zo massa te creëren en (6) uitdagingen rondom uitsluiting en inclusie.

Om het transformatief potentieel van burgerinitiatieven beter te benutten voor de circulaire transitie, is vervolgonderzoek nodig naar deze uitdagingen en mogelijke oplossingsrichtingen en interventies. Dit kan het beste plaatsvinden in een samenwerking tussen wetenschap, burgerinitiatieven en de overheid. Zij hebben elkaar hierin nodig.

20 Putters, K. (2014), Rijk geschakeerd. Op weg naar de participatiesamenleving, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.

21 *Dekolonialiteit* is een denkrichting die zich richt op het confronteren en ontwarren van voornamelijk een eurocentrische kennisproductie. De dekoloniale beweging omvat diverse vormen van kritische theorie. In zijn academische vormen analyseert het klassenonderscheid, etnische studies, genderstudies en gebiedsstudies. Met name omtrent het vraagstuk van uitsluiting en inclusie is het belangrijk dat er ook vanuit deze lens onderzoek wordt verricht. Zie ook: Quijano, A. (2007). Coloniality and modernity/rationality, *Cultural studies*, 21(2-3), 168-178. & Mignolo, W. D. (2011). Introduction Coloniality: *The Darker Side of Western Modernity*, In *The Darker Side of Western Modernity* (pp. 1-24), Duke University Press.

Kennisagenda: belangrijke vragen voor wetenschappelijk vervolgonderzoek

Uit het onderzoek in de werkgroep, zoals verwoord in dit essay, volgt een reeks vragen voor (wetenschappelijk) vervolgonderzoek. Het is een aanzet voor een 'levende' kennisagenda, die uiteraard nog niet compleet is.

Impact versus schaal

Het succes van burgerinitiatieven steunt op de betrokkenheid van hun deelnemers. Burgers moeten zich niet laten leiden tot een defaitisme dat een gevolg kan zijn van het sociale dilemma waar ze zich in bevinden. Van belang is dat het initiatief de deelnemers het vertrouwen geeft dat het zinvol is en tot resultaat leidt. Onderzoek is vooral gericht geweest op de eisen die aan een initiatief gesteld moeten worden om als organisatie effectief te zijn. Daarbij wordt dan vooral gekeken naar de impact door het realiseren van schaal en schaalvoordeel. Denken in termen van lokale netwerken van initiatieven biedt mogelijk een oplossing. Andere organisatievormen zullen in bepaalde contexten meer geëigend zijn om die balans te realiseren. Ook is het van belang inzicht te krijgen in de rol van stakeholders. Klanten, zakenpartners en overheden kunnen bijdragen aan het succes van dergelijke (samenwerkingsvormen) van burgerinitiatieven. Interessante onderzoeksvragen zijn:

- Hoe kan betrokkenheid van burgers verder worden vergoot?
- Wat is de juiste balans tussen schaal, professionalisering en betrokkenheid?
- Welke organisatievormen dragen bij aan het realiseren van die balans?
- Hoe kunnen klanten, overheden en grote, duurzame bedrijven, samenwerken met dit soort burgerinitiatieven?

Circulaire burgerinitiatieven zijn voor het slagen van hun zaak en het realiseren van positieve impact afhankelijk van de **participatie** en **betrokkenheid** van hun deelnemers. In het **vierde essay** van deze bundel gaan wetenschappers Jeske Nederstigt en Johan Wempe dieper in op de **sociale dilemma's** waar burgerinitiatieven en hun communities tegenaan lopen.

Hoe zorg je als community voor de onderlinge verbinding en houd je de motivatie in stand? Welke psychologie speelt er in de 'Tragedy of the Commons', die burgerinitiatieven moeten overbruggen? En wat doe je als initiatiefnemers, wanneer je op kleinere, lokale schaal succes bewijst – en meent dat je dus meer impact zou kunnen maken met het initiatief? Verdwijnen met schaalvergroting en professionalisering niet precies die dingen die de fundamenteën zijn onder een community: gedeelde waarden, sociale verbinding, betrokkenheid en onderling vertrouwen? Verliest een burgerinitiatief niet haar identiteit en autonomie, wanneer zij zich met een overheid inlaat, of een private partij? De auteurs besluiten dit essay met de rol die een translokaal netwerk zou kunnen spelen in de oplossing van dergelijke dilemma's.

Essay 4

Burgerinitiatieven en dilemma's rond participatie en schaalvergroting

Jeske Nederstigt¹ en Johan Wempe²

Om als burgerinitiatief daadwerkelijk bij te kunnen dragen aan de transitie naar een circulaire economie, is het enerzijds van belang dat er voldoende burgers meedoen in het initiatief. Immers, hoe meer participatie, hoe meer massa er gecreëerd wordt, hoe groter de impact van het initiatief is en hoe sneller de transitie naar een circulaire samenleving gerealiseerd kan worden. Maar hoe krijg je nou voldoende burgers mee om ook in jouw initiatief te participeren? Zeker als de 'baten' (zoals een schonere leefwereld of minder opwarming van de aarde) pas op lange termijn zichtbaar zijn, terwijl de 'kosten' (zoals tijd, inspanning en geld) op de korte termijn al voelbaar zijn.

Anderzijds is het voor de transitie naar een circulaire economie van belang dat de impact vergroot kan worden, door bijvoorbeeld het initiatief op meerdere locaties te herhalen, te profiteren van schaalvoordeel, risico's te kunnen nemen en de overhead op projecten te verkleinen. Schaalvergroting kan echter ook leiden tot verlies van betrokkenheid, zeggenschap en eigenheid, wanneer daarbij voorbij wordt gegaan aan de lokale context en de idealen van het initiatief.

1 Onderzoeker Sociale Innovatie en Gedragsverandering, Fontys Lectoraat Circulaire Transitie.

2 Hoogleraar bedrijfsethiek en Duurzaamheid, Vrije Universiteit van Amsterdam.

Deze twee aspecten komen aan bod in dit essay: (1) de sociale dilemma's die burgers kunnen ervaren bij de keuze om wel of niet in een initiatief te participeren en (2) de organisatie keuzes met betrekking tot het vergroten van impact op de ontwikkeling van de circulaire economie. Tussen beiden is sprake van een paradoxale samenhang: het vergroten van impact van de organisatie is aantrekkelijk voor burgers. Hoe groter de impact, des te zinvoller is participatie. Maar wanneer de vergroting van impact schaalvergroting, professionalisering en centralisering inhoudt, kan dat ook ten koste gaan van de betrokkenheid van burgers bij het initiatief. Een translokaal netwerk ter ondersteuning van burgerinitiatieven kan bijdragen aan een evenwichtige balans tussen effectiviteit enerzijds en betrokkenheid en participatie anderzijds. Impact moet niet alleen worden gezocht in schaalvergroting, maar juist ook in versterking van de betrokkenheid van en participatie door deelnemers.

Lokaal gewortelde, maar (inter)nationaal verbonden burgerinitiatieven.

Sociale dilemma's rond participatie aan een burgerinitiatief

Wie ervoor kiest om in het belang van het klimaat korter te douchen, kiest voor duurzaamheid en geeft wat luxe en comfort op. Het verlies aan luxe en comfort is direct, terwijl de bijdrage aan het milieu onzeker is, afhangt van de bereidheid van anderen om zich evenzo voor duurzaamheid in te zetten, en pas op de lange termijn zichtbaar is.

Probleem dat ontstaat wanneer individuen alle toegang hebben tot een gemeenschappelijk goed, maar door primair te handelen uit eigenbelang, tegen het gemeenschappelijk belang en dat van andere individuen ingaan.

The Tragedy of the Commons

Milieubewuste keuzes zijn te zien als 'sociaal dilemma': een situatie waarin je kunt kiezen tussen eigenbelang en het gemeenschappelijke belang. Daarbij is het individuele belang vaak strijdig met het gemeenschappelijke belang en zijn betrokkenen van elkaar afhankelijk voor het realiseren van het gemeenschappelijke – en mogelijk het gemeenschapsbelang. De ecooloog Garratt Hardin

(1968)³ beschreef dit als de 'Tragedy of the commons': als iedereen zich inzet voor het gemeenschappelijke belang behalve één persoon, dan is die ene 'free rider' het beste af. De free rider doucht lekker lang en profiteert uiteindelijk toch van eventuele klimaat voordelen die dankzij de inzet van de anderen gerealiseerd worden. Echter, als iedereen zo denkt wordt het gemeenschappelijke belang niet bereikt en is iedereen uiteindelijk slechter af.

Participeren in een duurzaam burgerinitiatief zoals Herenboeren heeft individuele en op korte termijn merkbare nadelen. Leden betalen een inlegbedrag plus een vast bedrag per week en er wordt van tijd tot tijd een beroep gedaan op hun hulp bij klussen. De voordelen voor de deelnemer zijn - naast bijdragen aan een duurzame wereld - een wekelijks pakket groente, fruit en eieren en 'deel uitmaken van de community'. Behalve maatschappelijke voordelen (verduurzaming van de landbouw) heeft participatie dus ook individuele voordelen. Het leveren van een bijdrage aan duurzaamheid wordt ondersteund door het directe voordeel voor de deelnemer.

De maatschappelijke voordelen zullen echter pas worden gerealiseerd wanneer voldoende mensen meedoen, en dat geldt ook voor de individuele voordelen (het wekelijkse pakket aan groente, fruit en eieren). De gevraagde vrijwillige hulp bij klussen, die nodig is om de individuele en de gemeenschappelijke opbrengsten te realiseren, heeft het risico op het zogenoemde free riding in zich. Dus ook hier, net als in het voorbeeld van korter douchen, is het individuele belang (minimale inzet, bij maximaal voordeel), strijdig met het gemeenschappelijke belang en zijn deelnemers voor het verzekeren van voldoende opbrengst van elkaars goede wil afhankelijk.

Gedragseconomie en Kahneman's systeem 1 en 2

De gedragseconomie kan helpen om inzicht te krijgen in de werking van het hierboven beschreven sociaal dilemma. Mensen handelen namelijk niet louter als rationele besluitnemers zoals de gangbare economie veronderstelt. Volgens de gedragseconomie draagt inzicht in de psychologische factoren die van invloed zijn op het gedrag van mensen, bij aan een beter inzicht in economisch gedrag. Een van de

3 Hardin, G (1968), The Tragedy of the Commons, *Science*, 162 (3859): 1243–1248.

grondleggers van de gedragseconomie, de psycholoog Kahneman⁴, maakt onderscheid tussen twee systemen in de hersenen die bepalend zijn voor gedrag:

'Systeem 1' → betreft onbewuste, automatische processen. Ze zijn niet erg flexibel of nauwkeurig, maar verlopen snel en kosten weinig energie. Systeem 1 fungeert als een automatische piloot en reageert altijd, ook zonder bewuste aandacht te besteden aan een situatie.

'Systeem 2' → betreft bewuste processen die weloverwogen verlopen. Ze zijn nauwkeurig en flexibel, maar verlopen langzamer dan de processen in Systeem 1 en kosten meer energie.

Systeem 1 is vooral verantwoordelijk voor emotionele, affectieve reacties terwijl Systeem 2 vooral cognitieve reacties betreft. Nadenken over de vraag of je je wil inzetten voor 'eventuele voordelen op lange termijn, die bovendien afhankelijk zijn van wat anderen doen' vraagt activiteit van Systeem 2, en dus energie, terwijl de gemakkelijke, automatische processen van Systeem 1 instinctief voorrang geven aan zekere, individuele en korte termijn belangen.

De inzichten van Kahneman doen vermoeden dat mensen niet gemakkelijk milieubewuste keuzes maken. Waarom zijn bepaalde burgerinitiatieven – zoals Herenboeren (samen duurzaam voedsel produceren) – dan toch succesvol? De eenvoudigste verklaring is het gegeven dat Herenboeren naast collectieve ook individuele voordelen oplevert. Het succes van Herenboeren sluit aan op meer 'vuistregels' van Systeem 1, waardoor mensen er gemakkelijk voor kiezen om te (blijven) participeren. Zo werkt het delen in de concrete oogstopbrengst bijvoorbeeld als een incentive, dat stimuleert om door te gaan; zoals een stappenteller mensen motiveert om meer te lopen⁵. Maar ook het idee bij te dragen aan een betere wereld heeft een emotionele lading: het geeft de deelnemer het gevoel 'goed bezig te zijn' kan gemakkelijk leiden tot een positieve 'Systeem 1 beslissing'.

Het sociaal dilemma rond deelname aan dit burgerinitiatief wordt bovendien afgezwakt doordat de zichtbare participatie van anderen, die onzekerheid over free riders vermindert. De wetenschap dat je

het als groep doet, geeft vertrouwen in het gezamenlijk realiseren van het maatschappelijke resultaat. Het is juist de community waar het burgerinitiatief op steunt, waardoor er vertrouwen is in de bijdrage van de andere deelnemers aan het beoogde maatschappelijke resultaat. Het horen bij een community is niet alleen een voordeel dat genoten wordt, maar is vooral ook een reden om te vertrouwen op een ieders bijdrage.

Sociale verbondenheid stimuleert intrinsieke motivatie

Er is dus sprake van een gelaagdheid: op collectief niveau is sprake van bewust redeneren en het 'leveren van waarde aan de leden' in termen van direct voordeel. Het burgerinitiatief biedt echter ook de mogelijkheid voor de initiatiefnemers en deelnemers om betrokken te zijn bij het initiatief, om samen te werken en om mee te beslissen. Deelnemers kiezen ervoor om betrokken te zijn bij een gemeenschap om zo gezamenlijk impact te hebben. Wanneer je lid wordt van een voetbalclub, word je gemotiveerd door het product dat je verwerft: het kijken naar voetbalwedstrijden of de deelname in een team aan de lokale voetbalcompetitie. Maar je wordt ook gemotiveerd door 'het erbij horen', het mee vorm geven aan een gemeenschap met een gezamenlijk doel, het mee kunnen beslissen. Deze motivatie valt niet in termen van voordeel en kosten uit te drukken. En juist de betrokkenheid bij de gemeenschap is een antwoord op het sociale dilemma dat veel mensen ervaren.

Wantrouwen ten aanzien van free riders kan in een sociaal dilemma een onrechtvaardigheidsgevoel oproepen dat mensen demotiveert om zich in te zetten voor een gezamenlijk belang. Door de kleinschaligheid van de Herenboerderij is het voor deelnemers duidelijk wat anderen doen; ze kennen elkaar en zien elkaar bij het klussen. Dat bevordert het vertrouwen in dat er gezamenlijk een wezenlijke bijdrage aan een betere wereld wordt geleverd. Community vorming is daarom een belangrijke succesfactor voor burgerinitiatieven zoals Herenboeren. Sociale verbondenheid stimuleert intrinsieke motivatie⁶ en levert zo een sterke bijdrage aan blijvende participatie

4 Kahneman, D. (2011), *Thinking, Fast and Slow*, Farrar, Straus and Giroux.

5 Thaler, Richard H., Sunstein, Cass R. (2008), *Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth, and Happiness*, Yale University Press.

6 Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2012), Self-determination theory. In P. A. M. Van Lange, A. W. Kruglanski, & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of theories of social psychology* (p. 416–436), Sage Publications Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781446249215.n21>

en gedragsverandering. De gedeelde waarden van de deelnemers versterken bovendien het gevoel van sociale verbondenheid en versterken de overtuiging dat ieder bijdraagt aan het maatschappelijke resultaat.

Dilemma's rond (het vergroten van) de impact van burgerinitiatieven

Voor de transitie naar een circulaire economie is het van belang dat de impact van een burgerinitiatief vergroot kan worden, bijvoorbeeld door het initiatief op grotere schaal uit te voeren op meerdere locaties in een samenleving. Maar dit kan tegelijkertijd ook leiden tot verlies van zeggenschap en eigenheid, wanneer daarbij voorbij wordt gegaan aan de lokale context en de idealen van het initiatief. Dit soort dilemma's kan initiatiefnemers en andere betrokkenen, voor lastige keuzes stellen. Andere voorbeelden van dergelijke dilemma's rond het vergroten van impact zijn:

- I Moeten we werken aan beïnvloeding van de politiek, het bedrijfsleven of maatschappelijke organisaties óf moeten we het vooral zelf doen en hopen dat anderen geïnspireerd raken en volgen?
- II Moeten we er trots op zijn dat we onze projecten tot stand brengen zonder enige vorm van subsidie óf moeten we juist streven naar financiële steun van overheden, we dragen immers toch bij aan het realiseren van overheidsdoelstellingen?
- III Moeten we vooral klein en lokaal blijven óf moeten we streven naar groei en schaalvergroting?
- IV Moeten we vooral een vrijwilligersorganisatie blijven óf kiezen we voor professionalisering en efficiency, wat betekent dat vrijwilligers vervangen worden door betaalde krachten?
- V Moeten we vertrouwen op onze eigen kracht óf moeten we zoeken naar samenwerking en wellicht opgaan in een groter geheel - zoals mogelijk zelfs samenwerken met de niet-duurzame energiegianten?

Vaak komen dergelijke dilemma's neer op de vraag of je dicht bij je oorspronkelijke idealen moet blijven, of dat je moet gaan voor impact, waarbij je eventueel concessies doet aan de idealen waarvoor het burgerinitiatief ooit is opgericht. Achter een dergelijk moreel dilemma gaat vaak een keuze tussen fundamenteel verschillende waarden schuil: ga je voor resultaat (de productie van meer duurzame energie en duurzame producten, de vermindering van de CO₂ uitstoot, minder verlies van grondstoffen) óf voor je principes (geen schade aan de natuur, het milieu, het niet-schenden van de rechten van toekomstige (en huidige) generaties en geen inbreuk op dierrechten). En onder welke voorwaarden is het verstandig water bij de wijn te doen en te zoeken naar een compromis?

Keuzes voor impact, schaalvergroting en professionalisering niet ten koste van participatie

Wat wij in dit essay willen stellen is dat het van belang is om bij de afweging van dergelijke keuzes niet alleen te kijken naar de opbrengsten van een rationele analyse (zoals hierboven geschetst), maar tevens het behoud van de betrokkenheid van de deelnemers centraal moet staan. Keuzes voor impact, schaalvergroting en professionalisering mogen niet ten koste gaan van de betrokkenheid van deelnemers. Gezien het belang van zichtbare deelname door anderen – die immers onder andere het wantrouwen voor free riding wegneemt – lijkt het nastrevenswaardig om de eigenheid (en de daar eventueel mee verbonden kleinschaligheid) van burgerinitiatieven te behouden.

Translokale netwerken: impact met behoud van eigenheid

Het opschalen van burgerinitiatieven in de vorm van translokale netwerken maakt het mogelijk om impact te vergroten met behoud van eigenheid en kleinschaligheid per locatie. Translokale netwerken verbinden initiatieven met gedeelde waarden, doelen en activiteiten over locaties^{7, 8}. Een translokaal netwerk stimuleert sociaal leren (tran-

7 Loorbach, D., Wittmayer, J., Avelino, F., von Wirth, T., & Frantzeskaki, N. (2020), Transformative innovation and translocal diffusion, *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 35, 251-260, doi:<https://doi.org/10.1016/j.eist.2020.01.009>.

8 Spekink, W., Rödl, M., Charter, M. (2021), Translocal Networks for Circular Economy [ongepubliceerd manuscript], Department of Public Administration and Sociology Erasmus School of Social and Behavioural Sciences.

slokale diffusie), doordat mensen in een netwerk verhalen aan elkaar vertellen of lessen en ervaringen uitwisselen. Op deze manier kan impact worden vergroot. Niet iedereen hoeft 'hetzelfde wiel uit te vinden', want op veel plekken zijn mensen al dezelfde soort dingen aan het uitproberen met betrekking tot circulariteit. Door middel van sociaal leren kunnen initiatieven zich professionaliseren (zie ook essay 5) door bijvoorbeeld handboeken, methoden of contracten met elkaar te delen. Tegelijkertijd kan de eigenheid behouden blijven; want de ene ruilwinkel is de andere niet, of het ene duurzame landbouw initiatief is het andere niet. Elke locatie heeft zijn eigen cultuur, eigen mensen, en lokaal beleid. Burgers kunnen zelf kiezen wat voor hun specifieke context van toepassing is en zo de algemene activiteiten en doelen van het translokale netwerk op lokaal niveau vormgeven.

We verwezen al naar het voorbeeld van Herenboeren. Dit zou gezien kunnen worden als zo'n translokaal netwerk. Er is in dit netwerk sprake van lokale initiatieven waarbij ongeveer 200 huishoudens gezamenlijk een boerderij in eigendom hebben. De boer die met hulp van de Herenboeren de boerderij runt, is echter in dienst van Herenboeren Nederland: een stichting die op de achtergrond het lokale initiatief ondersteunt. De nodige samenwerking, kennisuitwisseling en professionalisering vindt aldaar plaats.

De kleinschaligheid per locatie, met ruimte voor een eigen cultuur, ondersteunt de betrokkenheid van deelnemers. Tegelijkertijd verstrekt het translokale netwerk het vertrouwen in gezamenlijke impact en het gevoel dat je niet als een 'Gekke Henkie alleen duurzame keuzes maakt'.

Kennisagenda: belangrijke vragen voor wetenschappelijk vervolgonderzoek

Uit het onderzoek in de werkgroep, zoals verwoord in dit essay, volgt een reeks vragen voor (wetenschappelijk) vervolgonderzoek. Het is een aanzet voor een 'levende' kennisagenda, die uiteraard nog niet compleet is.

Translokale burgerinitiatieven, samenwerking en verspreiding van ideeën

Onze kennisvragen richten zich hier meer direct op het bestaan van burgerinitiatieven op verschillende niveaus van sociale innovatie (zie essay 1, en tabel 1 in essay 2). Een bijzonder aspect van de twee initiatieven die we in het tweede essay als voorbeeld hebben gebruikt, is dat ze beiden te herleiden zijn tot een 'oorsprong', namelijk het eerste Repair Café van Martine Postma in 2009 en het afstudeerproject van Dave Hakkens in 2012. En dat zij vanuit de oorsprong snel zijn uitgegroeid tot translokale (en transnationale) bewegingen. In deze ontwikkeling speelt een gedeeld gevoel van identiteit, missie en translokale verbondenheid mogelijk een grotere rol dan in translokale bewegingen die meer organisch groeien^{9,10}. Een vraag die hieruit voortkomt is welke specifieke verschillen dit maakt voor de wijze waarop het translokale netwerk, en het daarmee samenhangende transformatieve potentieel, van deze initiatieven zich ontwikkelt. Daarnaast roept het vragen op over de invloed die deze meer expliciete translokale identiteit heeft voor de invulling die wordt gegeven aan lokale initiatieven. Maakt het verschil voor de activiteiten die lokaal worden ontplooid en voor de motivaties waarmee dit wordt gedaan?

- Wat zijn de gevolgen van het vroegtijdig bestaan van een translokale identiteit van burgerinitiatieven voor sociale innovatie richting een circulaire economie/maatschappij voor de wijze waarop deze initiatieven en hun transformatief potentieel zich ontwikkelen?
- Welke gevolgen heeft de expliciete translokale identiteit van deze initiatieven voor de wijze waarop de initiatieven en de sociale innovaties die ze nastreven lokaal invulling krijgen?
- Welke netwerk- en metastructuren zijn er gevormd om de belangen van de circulaire beweging te behartigen en kennis te delen?

9 Uiteraard is de groei van de Repair Café's en Precious Plastic in veel opzichten ook een organisch proces, maar meer dan in, bijvoorbeeld, translokale netwerken gevormd door energiecoöperaties of ecovillages, was de translokale aard van de initiatieven vanaf de eerste fase een onderdeel van de identiteit van lokale initiatieven.

10 Loorbach, D., Wittmayer, J., Avelino, F., von Wirth, T., & Frantzeskaki, N. (2020), Transformative innovation and translocal diffusion. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 35, 251–260.

De energiesector kent een lange historie waarin burgerinitiatieven een opvallende plaats hebben. Al in de jaren '70 ontstonden hieruit **energiecoöperaties van burgers**, en sinds 2010 maken zij een sterke ontwikkeling door. De actuele ontwikkelingen rond circulaire burgerinitiatieven staat relatief gezien nog in de kinderschoenen. In het **vijfde en laatste essay** van deze bundel neemt wetenschapper Thomas Hoppe de historische ontwikkeling van burgerinitiatieven in de energiewereld als een parallel, en bekijkt wat daaruit voor de actuele ontwikkelingen naar een circulaire maatschappij aan te ontleen is.

Wat brengt burgers ertoe om zich te verenigen tot een energiecollectief? Wat kenmerkt hun organisatie- en bedrijfsmodellen? Welk positief effect en potentieel hebben burgerinitiatieven in de noodzakelijke ontwikkeling naar een duurzame energiehuishouding? En **welke factoren ondersteunen het voortbestaan** van deze initiatieven?

Thomas Hoppe besluit het essay met de 'lessen' die door circulaire burgerinitiatieven uit de beschouwing van energiecollectieven kunnen worden geleerd om de ontwikkeling van deze waardevolle initiatieven beleidsmatig te ondersteunen. Dan gaat het om waarborgen van continuïteit, en steviger verankeren in het speelveld tussen de zittende 'regimespelers'; overheden en andere intermediaire partijen.

Essay 5

Wat kan er geleerd worden van burgercollectieven in de energietransitie?

Thomas Hoppe¹

Het potentieel om dominante manieren van denken en doen te veranderen of zelfs te vervangen.

Wanneer we kijken naar het **transformatief potentieel** van burgerinitiatieven voor de transitie naar een circulaire economie, is het zinvol om dit ook te bekijken vanuit het perspectief van sociale innovatie in andere duurzame transitieën, zoals de energietransitie. Daar kunnen (onder voorwaarden) lessen en inzichten uit worden getrokken. Bijvoorbeeld lessen over ontwikkeling, randvoorwaarden, omgang met belemmeringen en ondersteunende beleidsmaatregelen.

¹ Universitair Hoofddocent Bestuurlijke vraagstukken rond de energietransitie, Technische Universiteit Delft.

Sociale innovatie in de energietransitie

De energietransitie richt zich op de overgang van energiesystemen met een centrale energievoorziening (waarbij vooral fossiele energiebronnen worden gebruikt), naar een alternatieve energievoorziening waarbij energie vanuit verschillende centrale en decentrale bronnen komt. Bij deze alternatieve energievoorziening wordt op grote schaal gebruik gemaakt van hernieuwbare energiebronnen, zoals zon en wind. Om dit mogelijk te maken, is naast aandacht voor technische en systeeminnovatie, ook aandacht nodig voor sociale innovatie. Immers: bij toepassing van een technische innovatie in een maatschappelijke context komt ook sociale innovatie om de hoek kijken (een nieuwe techniek vereist bijvoorbeeld nieuwe regelgeving, en een nieuw bedrijfsmodel). Bij sociale innovatie kan dan gedacht worden aan nieuwe ideeën en oplossingen in de sociale sfeer, zoals nieuwe organisatorische of samenwerkingsarrangementen, maar ook nieuwe bestuurlijke en bedrijfsmodellen, bijvoorbeeld met progressieve burgers die hun krachten bundelen in een energiecollectief om lokaal duurzame energie op te wekken en zo een bijdrage te leveren aan het vergroenen van een energiesysteem. Daarnaast wordt gelijktijdig het belang van het (socio-economische of culturele) welzijn van de (lokale) gemeenschap meegenomen. Bij sociale innovatie in bestuurlijke innovatie kan worden gedacht aan co-creatie en co-productie van overheidsbeleid met en door burgerinitiatieven. Bijvoorbeeld een energiecollectief dat een gemeente helpt om burgers te benaderen om over te stappen op duurzame energie of duurzame warmte, en zo een bijdrage levert aan het lokale klimaatbeleid².

De ontwikkeling dat burgers zelf maatschappelijke problemen oppakken, zoals klimaatverandering of vervuiling van het milieu, als ze vinden dat de overheid of de private sector hier te weinig werk van maakt. Er is sprake van een verandering in sociale relaties, met nieuwe manieren van denken, doen en organiseren.

In de energietransitie is er inmiddels rijke ervaring met sociale innovatie en de wijze waarop dit zich manifesteert in een maatschappelijke omgeving. Dat biedt mogelijk lessen en inzichten voor andere duurzame transitie, zoals de transitie naar de circulaire economie. Voor de circulaire transitie zijn we in dit geval in het bijzonder geïnteresseerd in wat er geleerd kan worden van de ontwikkeling, betekenis en vorm van sociale innovatie, institutionalisering, regime-respons en mogelijke invloed op de energietransitie.

Zo zijn er al sinds de jaren '70 (duurzame) energiecollectieven in Nederland, maar hebben zij pas sinds 2010 een flinke groei doorgemaakt. En pas lang nadat de eerste energiecollectieven het levenslicht zagen, zijn zij erin geslaagd om een speler van betekenis te worden in energiemarkten in verschillende Noord- en West-Europese landen. Dit blijkt onder meer uit deelname van de burgerenergiebeweging aan politieke en beleidsmatige besluitvorming op landelijk en zelfs EU-niveau. Kortom, hoewel de (burger)beweging in het domein van energie al lang bestaat, is deze pas de laatste tien jaar een relevante factor geworden.

Belangrijke vragen die je kunt stellen, zijn onder meer:

- Hoe heeft het ontwikkelingsproces van door burgers geleide energiecollectieven plaatsgevonden?
- Welke effecten hebben zij gehad op duurzame systeemverandering in de energiesector?
- Wat waren daar de ondersteunende en belemmerende factoren in, en hoe werkten zij door in de ontwikkeling van burgerenergiecollectieven?

Het is belangrijk om hiernaar te kijken, omdat er mogelijk van verschillende soorten duurzame transitie geleerd kan worden. In het geval van de werkgroep Burgerinitiatieven, onderdeel van de Community Sociaal Circulair van Het Groene Brein, is het vooral interessant om lering en inzichten uit de energietransitie te trekken. Vanuit die basis kan meer inzicht worden verworven over de ontwikkeling en benodigde ondersteuning voor de circulaire transitie.

² Hoppe, T., & de Vries, G. (2019), Social Innovation and the Energy Transition, *Sustainability*, 11(1), 141.

Betekenis: energiegemeenschap als sociale innovatie

Wanneer sociale innovatie in het domein van de energietransitie aan de orde komt, staat in de internationale wetenschappelijke literatuur vaak het begrip **energiegemeenschap** ('community energy') centraal³. Dat is in dit essay ook het geval. Met energiegemeenschap wordt een breed scala aan burgerinitiatieven bedoeld dat zich bezighoudt met vergroenen van (onderdelen van) energiesystemen, meestal (maar niet alleen) op lokale of regionale schaal. Het gaat daarbij om burgerorganisaties die duurzame energie willen bevorderen. Bijvoorbeeld door collectief zon-PV-systemen in te kopen en huishoudens te overtuigen deze te installeren. Of energiebesparing te bepleiten in lokale gemeenschappen via voorlichting en inkoop en uitrol van thermisch isolatiemateriaal. Naast een ecologische doelstelling heeft een energiegemeenschap ook als doelstelling meerwaarde te creëren ten behoeve van de welvaart van de lokale gemeenschap. Een energiecollectief wil bijvoorbeeld voorkomen dat geld wegvloeit uit de lokale economie om (fossiele) energie uit een ander land in te kopen⁴. Hierbij kan gesteld worden dat er in zekere zin sprake is van meervoudige waardecreatie. Hoewel er verschillende vormen van energiegemeenschap voorkomen in Nederland, gaat het in de praktijk vooral om energiecollectieven, juridisch-organisatorisch vooral in de vorm van energiecoöperaties⁵. Naast de brede energiecollectieven zijn er ook varianten die zich voornamelijk toespitsen op toepassing met bepaalde duurzame energieproductietechnieken of –systemen, zoals windcoöperaties, warmtegemeenschappen en energiebesparingsclubs.

Een breed scala aan burgerinitiatieven dat zich bezighoudt met vergroenen van (delen van) energiesystemen. Meestal doen ze zit op regionale en lokale schaal.

- 3 Bomberg, E., & McEwen, N. (2012), Mobilizing community energy, *Energy Policy*, 51, 435-444. doi:DOI 10.1016/j.enpol.2012.08.045
- 4 Vansintjan, D. (2015), The energy transition to energy democracy; Power to the people; Final results oriented report of the REScoop 20-20-20, Intelligent Energy Europe project (D. Wrikker Ed.). Antwerp: REScoop 20-20-20.
- 5 Schwencke, A. M. (2021), Lokale Energie Monitor 2020, Retrieved from The Hague: <https://www.hieropgewekt.nl/lokale-energie-monitor>

Waarden: wat motiveert burgers om betrokken te zijn bij energiecollectieven?

Ecologische waarden

Veel energiecoöperaties en –collectieven stellen ecologische waarden centraal in hun handelen. Denk daarbij aan vermindering van broeikasgasuitstoot, het vergroenen van energiesystemen, of het minder afhankelijk willen worden van centraal geleide fossiele energiemarkten. Initiatiefnemers van eerste en tweede generatie energiecollectieven stellen ecologische, op duurzaamheid gerichte waarden centraal, en veronderstellen actie op de lokale schaal. De eerste generatie omvat ecologisch, idealistisch en lokaal geïnitieerde collectieven. De tweede generatie, daarentegen, omvat grootschaliger initiatieven die minder lokaal georiënteerd zijn. Zij zijn vaak energieleverancier, werken professioneler en sommigen handelen zelfs meer vanuit bedrijfs-economisch perspectief. Onder meer om deze minder afhankelijk te maken van centralistische en markt gestuurde regimespelers en door hen opgestelde regels. Voor velen van hen was het ondernemen van collectieve actie op lokale schaal een reactie op het onvermogen en de onwil van energiemarkten en centrale overheden om serieus werk te maken van de duurzame energietransitie. Een vertegenwoordiger van de klimaatcommune in het Duitse Saerbeck noemt bijvoorbeeld dat de energiegemeenschap tot doel heeft om 'energie autark' te willen worden, en noemt als reden dat het niet meer afhankelijk wil zijn van het aardgas van Vladimir Poetin⁶.

Energiedemocratie

Naast ecologische waarden staan (een zekere mate van) decentrale autonomie en collectief belang (in tegenstelling tot individueel belang) centraal. Hierbij komt het nastreven van 'energiedemocratie' door initiatiefnemers aan de orde. Dit veronderstelt het 'democratiseren' van de energiemarkt, waarbij energiecollectieven deze markt

- 6 Hoppe, T., Graf, A., Warbroek, B., Lammers, I., & Lepping, I. (2015), Local governments supporting local energy initiatives; Lessons from the best practices of Saerbeck (Germany) and Lochem (The Netherlands), *Sustainability*, 7(2), 1900-1931. doi:10.3390/su7021900

willen heroveren op de vervuilende en ondemocratische marktreuzen (lees: de grote energiebedrijven). Het doel van energie-democratie is vervolgens om gemeengoed ('commons') in energiemarkten op te bouwen, met meer en directe inspraak van burgers in besluitvorming, waarbij toegewerkt wordt naar een decentraal, hernieuwbaar, efficiënt en democratisch of coöperatief energiemodel. Dit kan ook worden gezien als een terugkeer naar lokale energievoorziening in afgelegen gebieden van de negentiende eeuw. De veronderstelling daarbij is dat de hernieuwbare energiebronnen (zoals zon en wind) al gemeengoed zijn. Eenieder heeft er toegang en het gebruik ervan dient lokale gemeenschappen ten goede te komen⁷.

Energiecollectieven streven naar het heroveren van de markt op vervuilende en ondemocratische marktreuzen. Deze collectieven streven naar een decentraal, hernieuwbaar, efficiënt en democratisch of coöperatief energiemodel.

Verschillen tussen generaties en regio's

Overigens is het niet zo dat alle leden van energiecollectieven de zojuist genoemde ecologische, lokale, collectieve en democratische waarden delen. Uit onderzoek onder leden van de Vlaamse energiecoöperatie Ecopower blijkt dat er een verschil tussen waarden die eerste generatie coöperanten (leden van coöperaties) centraal stellen en waarden die tweede generatie coöperanten erop nahouden. De tweede generatie – meer blijk gevend van opgegroeid zijn in het neoliberale tijdperk – lijkt meer gericht op individualistische waarden. Zij willen tevens rendement zien van de aandelen die zij hebben in de middelen en het bezit van de coöperatie (waaronder windparken), alsmede de lage energieprijzen die de coöperatie als energieleverancier kan bieden⁸. Dit is in groot contrast met de leden van de Franse energiecoöperatie Enercoop, die zeer ecologisch georiënteerd zijn, gelieerd aan de anti-kernbeweging, en het niet erg vinden om een hogere elektrische prijs te betalen voor groene in plaats van conven-

tionele stroom⁹. Dit voorbeeld geeft overigens aanleiding dat er ook sprake kan zijn van interregionale verschillen en daarmee gerelateerde culturele- en waardeoriëntaties.

Organisatie en –bedrijfsmodellen

Zoals eerder gesteld is de meest voorkomende vorm van energiegemeenschap in Nederland, en daarnaast andere voornamelijk Noord- en West-Europese landen, de energiecoöperatie. Dit veronderstelt een organisatie waarin de deelnemers (vooral burgers) via aandeelhouderschap deelnemen en allen directe invloed hebben op strategische besluitvorming en het collectieve bedrijfsmodel van de coöperatie. Een coöperatie is een wettelijke entiteit die eigendom is van – en democratisch gecontroleerd wordt door – haar leden. De manier waarop de coöperatie wordt bestuurd en handelt, veronderstelt dat rekening wordt gehouden met de zeven principes van de International Cooperative Alliance¹⁰:

- (1) er is een vrijwillig en open lidmaatschap;
- (2) er is democratische ledencontrole;
- (3) er is sprake van economische participatie door directe eigendom (via aandelen);
- (4) er is autonomie en onafhankelijkheid;
- (5) de leden van de coöperatie houden zich naast economische activiteiten ook bezig met onderwijs, opleiding en voorlichting;
- (6) er samenwerking tussen verschillende (energie-) coöperaties, en
- (7) er wordt aandacht besteed voor zorg aan de lokale gemeenschap.

Omdat energiecoöperaties ondernemen in duurzame energieprojecten, is het belangrijk dat er een financieel-economisch bedrijfsmodel wordt gehanteerd waarmee kosten en baten vereffend kunnen worden. Ook voor energiecoöperaties geldt dat hun projecten moeten renderen, anders gaan ze failliet. En omdat de projecten, maar ook de ledenadministratie en het reilen en zeilen van de coöperatie als

7 Vansintjan, D. (2015), The energy transition to energy democracy; Power to the people; Final results oriented report of the REScoop 20-20-20 Intelligent Energy Europe project (D. Wrikker Ed.), Antwerp: REScoop 20-20-20.

8 Bauwens, T. (2016), Explaining the diversity of motivations behind community renewable energy, *Energy Policy*, 93, 278-290.

9 Hoppe, T., Coenen, F. H., & Bekendam, M. T. (2019), Renewable energy cooperatives as a stimulating factor in household energy savings, *Energies*, 12(7), 1188.

10 Alliance, I. C.-o. (2016). What is a co-operative? Retrieved from <http://ica.coop/en/what-co-operative>

organisatie ondersteund moet worden, hebben energiecoöperaties vaak hoge kosten. Die moeten zij compenseren. Om een gezond bedrijfsmodel te hebben, zijn beginnende energiecoöperaties afhankelijk van ondersteuning. Dit hangt samen met het gegeven dat zij werkzaam zijn in een niet-geëffende energiemarkt met een oneerlijk 'level playing field'. Oftewel: zij moeten concurreren met professionele marktpartijen, terwijl zij ook nog eens investeren in onbewezen of moeilijk renderende energietechnologieën.

In de praktijk veronderstelt dat er overheidsondersteuning nodig is: in de vorm van startkapitaal, zachte leningen, groenfondsen, subsidies, salderingsregelingen of stimulering van collectieve duurzame energievoorziening door de 'postcoderoos'-regeling. Tevens is er ondersteuning nodig door intermediaire partijen, om professionele capaciteit op te bouwen. Ervaring uit het buitenland (met name Duitsland) laat zien dat zonder inzet van dergelijke maatregelen, energiecollectieven niet of nauwelijks van de grond komen, in de problemen komen, of zelfs ophouden te bestaan. Een ondersteunende institutionele (of beleids-) omgeving is daarom van groot belang. Er bestaan om die reden ook grote verschillen tussen landen. Waar in Denemarken, (voorheen) Duitsland en Nederland momenteel een vrij gunstig beleidsklimaat heerst, kan dit niet gezegd worden voor Spanje en Portugal, waar er veel minder energiecoöperaties voorkomen¹¹. Ook verschilt ondersteuning tussen verschillende overheidslagen nogal eens, waarbij decentrale overheden zich vaak welwillender opstellen dan centrale overheden¹².

Ontwikkeling van burgerenergiecollectieven door de jaren heen

Tot de twintigste eeuw was het aanbod van energie vooral kleinschalig georganiseerd. Met technologische ontwikkeling (van de industrie in het algemeen en de energiesector – elektriciteit – in het bijzonder) en een stijging van de vraag naar energie deden schaalvergroting, rationalisering en centralisering van energiesystemen hun intrede. Dit trad voornamelijk op in stedelijke gebieden. In rurale, meer afgelegen gebieden liep deze ontwikkeling minder hard. Daar werd elektrificatie (wat nog niet interessant (lees: onrendabel) was voor commerciële energiebedrijven), opgepakt door (lokale en regionale) publieke en coöperatieve partijen¹³. Sommige van deze energiecoöperaties zijn nog steeds actief. Niettemin vormen zij maar een fractie van het hedendaagse aantal. Gemotiveerd door de energiecrises uit de jaren '70, het rapport van de Club van Rome ('Limits to growth'), de opkomst van de anti-kernenergiebeweging, en de aandacht die hier uit voortvloeide naar het genereren van energie uit duurzame, schone bronnen, zijn in Nederland de eerste burgerenergiecollectieven ontstaan met voornamelijk windenergieprojecten, zoals de Windvogel. Tussen 1995 en 2009 waren er niet meer dan twintig energiecollectieven actief in Nederland^{14,15}.

Pas na 2010 trad er een flinke groei op. Mede gestimuleerd door dalende prijzen voor het opwekken van zonnestroom en een gunstige stimuleringsregeling voor het opwekken van duurzame energie (zoals de SDE(+), salderingsregeling), en de komst van organisatorische en capaciteit ondersteunende maatregelen van lokale en provinciale overheden, zag een groeiend aantal energiecollectieven het levenslicht. Hoewel meerdere energie productietechnologieën centraal stonden in bedrijfsmodellen van deze coöperaties – zon,

11 Bauwens, T., Gotchev, B., & Holstenkamp, L. (2016), What drives the development of community energy in Europe? The case of wind power cooperatives, *Energy Research & Social Science*, 13, 136-147.

12 Oteman, M., Wiering, M., & Helderma, J.-K. (2014), The institutional space of community initiatives for renewable energy: a comparative case study of the Netherlands, Germany and Denmark, *Energy, Sustainability and Society*, 4(1), 11.

13 Vansintjan, D. (2015), The energy transition to energy democracy; Power to the people; Final results oriented report of the REScoop 20-20-20, *Intelligent Energy Europe project* (D. Wrikket Ed.), Antwerp: REScoop 20-20-20.

14 Oteman, M., Wiering, M., & Helderma, J.-K. (2014), The institutional space of community initiatives for renewable energy: a comparative case study of the Netherlands, Germany and Denmark, *Energy, Sustainability and Society*, 4(1), 11.

15 Schwencke, A. M. (2017), Lokale energiemonitor 2017. Retrieved from Utrecht: https://www.hieropgewekt.nl/uploads/inline/Lokale_Energie_Monitor_2017_3.pdf

wind, biogas, warmte, energiebesparing – richtten de meeste zich op zonne-energie, waarbij er veel aandacht was voor inkoop voor huishoudens en het ontwikkelen van collectieve zonneparken. Laatstgenoemde werd vanaf 2013 (uit het Energieakkoord) ondersteund door de rijksoverheid, door middel van de zogenaamde ‘postcoderoos’-regeling, een fiscale maatregel - waarmee coöperaties (en VVE’s) met een gemeenschappelijke installatie op kleine schaal duurzame energie kunnen opwekken (en vrijgesteld zijn van btw en energieheffing)¹⁶.

Effecten op duurzame systeemverandering in de energiesector

Wanneer gekeken wordt naar de mate waarin energielcollectieven een positie hebben verworven in energiemarkten – en daarmee bijdragen aan de duurzame energietransitie - is het verstandig om een blik te werpen op het aandeel door energielcollectieven ontwikkeld vermogen duurzame energie. Voor opgesteld vermogen zon-pv is dat ongeveer 1,6% (omgerekend 166,4 MW zonvermogen) en voor windenergie is dit 5,7% (229,9 MW windvermogen; ofwel jaarlijks 735 miljoen kWh; vergelijkbaar met het elektriciteitsverbruik van 245.000 huishoudens)¹⁷. Een andere indicator betreft (groei in) het aantal energielcollectieven (uitgedrukt in aantal energiecoöperaties). In 2010 waren dat er nog geen 30 in Nederland. Maar in 2015 was dit aantal opgelopen tot 243, en in 2020 zelfs opgelopen tot 623, met naar schatting 97.000 betrokken personen (Ibid.).

Energielcollectieven zijn inmiddels in alle Nederlandse provincies, (energie-)regio’s en een groot deel van de Nederlandse gemeenten te vinden (85%)(Ibid.). Niettemin kan gesteld worden dat de groei

van het aantal energielcollectieven de laatste jaren is afgevlakt^{18, 19}. Redenen die hiervoor gegeven worden, hangen vooral samen met mogelijkheden voor installatie en zon-PV, zoals: afnemende beschikbaarheid van daken, problemen met netcapaciteit, afbouw van de salderingsregeling, onzekerheid rond aanpassing van ondersteuningsmaatregelen (zowel fiscaal als qua subsidiering) en de corona-viruspandemie (waardoor het voor energiecoöperaties lastiger is om leden te werven) (Ibid.). In andere landen, zoals Duitsland, vindt een soortgelijke ontwikkeling plaats²⁰.

Vanuit een theoretisch transitieperspectief kan gesteld worden dat de beweging van onderop (burgers) komt en in (socio-technische) niches zit. Vervolgens ondervindt zij tegenwerking in energiemarkten door het traditionele cluster van partijen (het marktregime) die belang hebben bij de instandhouding van status quo (bijvoorbeeld de aardgasmarkt in Nederland). Door de overheid wordt daarbij een rol ingenomen die twee gezichten kent. Enerzijds als hoeder van het bestaande marktregime (de rijksoverheid over grofweg de afgelopen twintig jaar tot aan de komst van het Klimaatakkoord) en anderzijds als facilitator van energielcollectieven via decentrale overheden die een meer ondersteunende rol nemen (maar vaak ook vastzitten in hun eigen regimes en procedures, en bovendien met een gebrek aan middelen en capaciteit kampen).

16 Kooij, H.-J., Lagendijk, A., & Oteman, M. (2018). Who Beats the Dutch Tax Department? Tracing 20 Years of Niche-Regime Interactions on Collective Solar PV Production in The Netherlands. *Sustainability*, 10(8), 2807.

17 Schwencke, A. M. (2021), Lokale Energie Monitor 2020, Retrieved from The Hague: <https://www.hieropgewekt.nl/lokale-energie-monitor>

18 Bauwens, T., Gotchev, B., & Holstenkamp, L. (2016), What drives the development of community energy in Europe? The case of wind power cooperatives, *Energy Research & Social Science*, 13, 136-147.

19 Schwencke, A. M. (2021). Lokale Energie Monitor 2020, Retrieved from The Hague: <https://www.hieropgewekt.nl/lokale-energie-monitor>

20 Bauwens, T., Gotchev, B., & Holstenkamp, L. (2016), What drives the development of community energy in Europe? The case of wind power cooperatives, *Energy Research & Social Science*, 13, 136-147.

Factoren die belangrijk zijn bij het voortbestaan van burgerenergiecollectieven

Uit de wetenschappelijke literatuur blijkt dat het voortbestaan van burgerenergiecollectieven (positief) samenhangt met een aantal factoren²¹. Kort samengevat gaat het om:

- (1) De organisatie van het energiec collectief.
- (2) De interactie met de lokale omgeving.
- (3) De mate waarin het collectief vanuit de beleidsmatige omgeving wordt ondersteund.
- (4) De omgang met en afhankelijkheid van zittende regimespelers (kan als vierde factor vanuit een transitieperspectief worden genoemd)²².

De organisatie van het energiec collectief

Bij de eigen organisatie staan factoren centraal als: leiderschap, de aanwezigheid van (verschillende soorten aan) menselijk kapitaal²³, grootte (qua ledenaantal)²⁴, diversiteit (niet alleen een homogene samenstelling met hoogopgeleide, autochtone mannen van middelbare en hoge leeftijd)²⁵, tijd die leden beschikbaar kunnen stellen²⁶, en financiële slagkracht²⁷. Belangrijk aandachtspunt is dat de organisatie meestal leunt op vrijwilligerswerk en de inzet van een kleine

kerngroep die het reilen en zeilen van het collectief coördineert. Professionalisering en afhankelijkheid van leden van deze kerngroep zijn gevoeligheden waar veel collectieven mee te maken krijgen. Wanneer de kerngroep uiteenvalt, kan dit ertoe leiden dat het hele collectief omvalt (tenzij tijdig opvolging wordt gevonden).

De interactie met de lokale omgeving

Binnen het cluster interactie met de lokale gemeenschap gaat het om factoren als; rekening houden met lokale waarden, structuur en regels van de gemeenschap²⁸. Ook spelen betrokkenheid en zichtbaarheid binnen die gemeenschap een rol²⁹. Daarnaast is sociaal kapitaal ook belangrijk: daarbij gaat het enerzijds om hechting, het delen van sociale normen met, en het genieten van vertrouwen onder de lokale gemeenschap (het hebben van de zogenaamde 'sterke banden')³⁰. Anderzijds gaat het om andere, minder intense en frequente banden met de lokale en andere gemeenschappen en organisaties (de zogenaamde zwakkere banden)³¹. In de praktijk is het hebben van zowel sterke als zwakke sociale verbanden belangrijk voor energiec collectieven³².

Ondersteuning vanuit de beleidsmatige omgeving

Ten derde is ondersteuning vanuit de beleidsmatige omgeving van belang. Daarbij gaat het om de relatie tot en ondersteuning door overheden en andere intermediaire partijen³³. Bijvoorbeeld een gemeente die ruimte beschikbaar stelt, zodat het energiec collectief kan vergaderen, of die het collectief helpt bij de aanvraag van een

- 21 Warbroek, B., Hoppe, T., Coenen, F., & Bressers, H. (2018), The role of intermediaries in supporting local low-carbon energy initiatives, *Sustainability*, 10(7), 2450.
- 22 Proka, A., Hisschemöller, M., & Loorbach, D. (2018), Transition without conflict? Renewable energy initiatives in the Dutch energy transition, *Sustainability*, 10(6), 1721.
- 23 Ornetzeder, M., & Rohrer, H. (2013). Of solar collectors, wind power, and car sharing: Comparing and understanding successful cases of grassroots innovations, *Global Environmental Change*, 23(5), 856-867.
- 24 Feola, G., & Nunes, R. (2014). Success and failure of grassroots innovations for addressing climate change: The case of the Transition Movement, *Global Environmental Change*, 24, 232-250.
- 25 Van Der Schoor, T., & Scholtens, B. (2015), Power to the people: Local community initiatives and the transition to sustainable energy, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 43, 666-675.
- 26 Feola, G., & Nunes, R. (2014), Success and failure of grassroots innovations for addressing climate change: The case of the Transition Movement, *Global Environmental Change*, 24, 232-250.
- 27 Ornetzeder, M., & Rohrer, H. (2013). Of solar collectors, wind power, and car sharing: Comparing and understanding successful cases of grassroots innovations, *Global Environmental Change*, 23(5), 856-867.

- 28 Süsser, D., Döring, M., & Ratter, B. M. (2017). Harvesting energy: Place and local entrepreneurship in community-based renewable energy transition, *Energy Policy*, 101, 332-341.
- 29 Boon, F. P., & Dieperink, C. (2014), Local civil society based renewable energy organisations in the Netherlands: Exploring the factors that stimulate their emergence and development, *Energy Policy*, 69, 297-307.
- 30 Walker, G., Devine-Wright, P., Hunter, S., High, H., & Evans, B. (2010), Trust and community: Exploring the meanings, contexts and dynamics of community renewable energy, *Energy Policy*, 38(6), 2655-2663, doi:10.1016/j.landusepol.2008.12.010
- 31 Granovetter, M. (1983), The strength of weak ties: A network theory revisited, *Sociological theory*, 201-233.
- 32 Martiskainen, M. (2017), The role of community leadership in the development of grassroots innovations, *Environmental innovation and societal transitions*, 22, 78-89.
- 33 Ruggiero, S., Onkila, T., & Kuittinen, V. (2014), Realizing the social acceptance of community renewable energy: A process-outcome analysis of stakeholder influence, *Energy Research & Social Science*, 4, 53-63.

subsidie om duurzame energie op te wekken. Ook kan het gaan om regionale stichtingen (of een door Energie Samen opgezette organisatie of platform) die energiecollectieven in oprichting helpen bij het opstellen van de statuten of bij de ontwikkeling van een bedrijfsmodel³⁴. Qua ondersteuning is het voor het bedrijfsmodel van energiecollectieven van belang dat er voldoende ondersteunend beleid is. Daarbij moet bijvoorbeeld gedacht worden aan (de eerder genoemde) fiscale of subsidiëeringsmaatregelen die investeringen in duurzame energie-installaties meer rendabel maken^{35, 36}.

Interactie en afhankelijkheid van zittende regime spelers

Tot slot is het ook belangrijk om de omgang met de traditionele partijen uit energiemarkten te benoemen (als een soort 'tegenmacht'). Hoewel energiecollectieven in hun projecten niet buiten samenwerking met energiebedrijven, netbeheerders en overheden om kunnen, zijn de belangen van deze partijen niet altijd dezelfde als die van de burgerinitiatieven. Uit een studie van DRIFT³⁷ blijkt dat de vrijheid van energiecollectieven wordt beperkt door het gedrag van deze regimepartijen. Dit heeft vooral te maken met de wijze waarop zij de bedrijfsmodellen van energiecollectieven inperken door condities rond ondersteunende beleidsmaatregelen op een dusdanige wijze vorm te geven dat deze gunstiger uitpakken voor henzelf dan voor burgercollectieven. Dit is gegaan via de uitoefening van politieke macht, institutionele cultuur en het dominante kennissysteem. Zo blijkt dat de belangrijkste subsidieregeling voor hernieuwbare energie in het verleden vooral ten goede is gekomen aan traditionele energiemarktpartijen en niet aan burgerinitiatieven, hoewel laatstgenoemde die ook met succes subsidies hebben aangevraagd. Om hier een vuist tegen te kunnen maken hebben burgerenergiecollectieven hun krachten gebundeld via federaties op landelijke en pan-Europese schaal. Ze lobbyen en bepleiten beleidsmaatregelen die gunstiger zijn

34 Warbroek, B., Hoppe, T., Coenen, F., & Bressers, H. (2018), The role of intermediaries in supporting local low-carbon energy initiatives, *Sustainability*, 10(7), 2450.

35 Kooij, H.-J., Lagendijk, A., & Oteman, M. (2018), Who Beats the Dutch Tax Department? Tracing 20 Years of Niche-Regime Interactions on Collective Solar PV Production in The Netherlands, *Sustainability*, 10(8), 2807.

36 Oteman, M., Wiering, M., & Helderman, J.-K. (2014), The institutional space of community initiatives for renewable energy: a comparative case study of the Netherlands, Germany and Denmark, *Energy, Sustainability and Society*, 4(1), 11.

37 Proka, A., Hisschemöller, M., & Loorbach, D. (2018), Transition without conflict? Renewable energy initiatives in the Dutch energy transition, *Sustainability*, 10(6), 1721.

voor hun achterban. In Nederland is dit bijvoorbeeld gelukt met de acceptatie van de 50%-lokaal eigenaarschapsregel rond de planning en ontwikkeling van wind-op-land- en zonneparken (in het Klimaatakkoord)³⁸. Op Europees niveau werd een succes behaald in het laten vastleggen van een definitie en bepalingen in de vernieuwde Hernieuwbare energierichtlijn (RED II)³⁹. Deze richtlijn zal vervolgens geïmplementeerd moeten in de EU-lidstaten met een vertaling naar landelijke en decentrale beleidskaders, wet- en regelgeving.

Lessen en inzichten voor circulaire burgerinitiatieven

Wanneer we lessen willen trekken uit de ontwikkeling en rol van burgercollectieven in de energietransitie dan komen er verschillende punten naar voren die relevant kunnen zijn.

Variatie in vorm en omvang van burgerenergiecollectieven

Van oudsher komen burgerenergiecollectieven voor op moeilijk bereikbare plekken die voor commerciële partijen niet interessant zijn. Dergelijke collectieven zijn er niet veel, hoewel er nog steeds een paar gedijen (zoals in Zuid-Tirol). De energiecollectieven zoals wij die nu kennen – meestal in de vorm van energiecoöperaties – bestaan pas korter, sinds de jaren '90, en zijn de afgelopen tien jaar sterk in aantal en omvang gegroeid (ook qua opgesteld vermogen duurzame energiec capaciteit). Waar energiecollectieven aanvankelijk sterk lokaal en ecologisch georiënteerd waren, zijn er in de loop der jaren ook varianten ontstaan met een (boven-) regionaal karakter, en heeft er een grote professionaliseringslag plaatsgevonden. Ecopower in Vlaanderen runt bijvoorbeeld meerdere windparken en heeft meer dan

38 Schwencke, A. M. (2021). Lokale Energie Monitor 2020, Retrieved from The Hague: <https://www.hieropgewekt.nl/lokale-energie-monitor>

39 REScoop.eu. (2018), A landmark day for Europe's march towards energy democracy; European Parliament and Council reach agreement on the Renewables Directive, Retrieved from <https://www.rescoop.eu/blog/a-landmark-day-for-europe-s-march-towards-energy-democracy>

50.000 klanten die groene stroom afnemen⁴⁰. Ook zijn op landelijke en zelfs Europese schaal federaties van burgerenergie gekomen die een verbindende rol hebben, belangen behartigen en de beweging een stem geven in beleidsarena's.

Belang van een 'gezond bedrijfsmodel' en professionalisering

Niettemin zijn de meeste collectieven klein van omvang, sterk lokaal georiënteerd en afhankelijk van de inzet van vrijwilligers. Omdat energielcollectieven duurzame energieprojecten uitvoeren, is het belangrijk dat zij een financieel gezond bedrijfsmodel hebben. Om dit te kunnen ontwikkelen en handhaven, hebben de collectieven voldoende professionele capaciteit en ondersteuning nodig. Dit in de eerste plaats om de eigen organisatie op te zetten. Die ondersteuning kan in verschillende vormen komen, maar is erop gericht verschillende (professionele) capaciteiten bij het collectief te ontwikkelen.

Lokale inbedding en landelijke contacten

Verder is het belangrijk dat het collectief voldoende is ingebed in haar sociale omgeving (waarbij sociaal kapitaal van belang is). Enerzijds qua sterke banden in de lokale omgeving en anderzijds met voldoende ('zwakke') banden naar andere organisaties toe, die over belangrijke hulpbronnen beschikken. Bijvoorbeeld de energiecoöperatie LochemEnergie die met rond de 900 leden sterk is ingebed in de lokale gemeenschap, en anderzijds via haar organisatie (die sterk leunt op middenstanders en geslaagde ondernemers) en de lokale politiek, sterk verweven is in landelijke professionele en bestuurlijke netwerken. Dat hielp bijvoorbeeld met het verwerven van project-subsidies.

Beleidsmatige ondersteuning

Daarnaast is beleidsmatige ondersteuning van groot belang. Burgercollectieven hebben een 'steuntje in de rug' nodig. Zonder

beleidskader met fiscale en economische incentives om duurzame energieprojecten te ontwikkelen en te exploiteren hebben de meeste collectieven bijvoorbeeld geen gezond bedrijfsmodel. Gemeenten zouden bijvoorbeeld net zoals het geval is bij veel energielcollectieven ook circulaire initiatieven kunnen ondersteunen met bijvoorbeeld een opstartsubsidie, het beschikbaar stellen van ruimten om te vergaderen of om een repair café te huisvesten. Alternatief zouden in navolging van energielcollectieven circulaire burgerinitiatieven een 'circulair' loket bij de gemeente kunnen bemensen of in co-productie met de gemeente circulaire ambassadeurs de wijk in sturen of op het gebied van afvalpreventie dan wel zwerfafval een bewustwordingscampagne uitvoeren. Punt van aandacht is echter dat gemeenten meestal te weinig middelen hebben om dergelijke maatregelen zelfstandig uit te voeren. Het rijk of provincies zouden gemeenten d.m.v. interbestuurlijke regelingen kunnen ondersteunen op dit gebied. Maar die regelingen moeten nog wel uitgewerkt en opgetuigd worden! Ook is er vaak weerstand onder een deel van de gemeente-ambtenaren om samen te gaan werken met burgers. Dit dient weggenomen te worden, maar gaat niet vanzelf.

Netwerken en een 'metastructuur' voor krachtbundeling en kennisuitwisseling

Deze ondersteuning, door overheden, intermediaire organisaties, maar ook door het platform van de burgerenergiebeweging – staat echter niet op zich. Het is vaak het toneel van conflict met de gevestigde marktpartijen. Die proberen de condities rond fiscale en subsidiemaatregelen ter ondersteuning van de burgercollectieven via machtsuitoefening zo vorm te geven dat die gunstig voor henzelf uitvallen, maar burgercollectieven benadelen. Via haar federaties probeert de burgerenergiebeweging met lobbywerk de publieke besluitvorming te beïnvloeden en de incentives gunstige condities mee te geven. Dit heeft in de afgelopen jaren vruchten afgeworpen, zowel landelijk als op Europese schaal. Dat zou kunnen worden gezien als een 'metastructuur' of 'ecosysteem' van energiecoöperaties, waarbij ook veel nadruk wordt gelegd op experimenteren en leren van elkaar (gefaciliteerd door bijvoorbeeld projectfinanciering uit Europese raamwerkprojecten). Landelijke en Europese federaties van energiecoöperaties hebben inmiddels hun eigen kennisdatabanken

40 Bauwens, T., & Eyre, N. (2017), Exploring the links between community-based governance and sustainable energy use: Quantitative evidence from Flanders, *Ecological Economics*, 137, 163-172.

en zelfs –bibliotheeken. Ook bieden verder capaciteitsopbouw en projectondersteuning aan lokale initiatieven en regionale netwerken. Dit sluit aan bij het element van translokale diffusie zoals in het eerste essay gepresenteerd door Quist en Spekkink.

Voortbestaan van burgercollectieven in energiemarkten gaat niet vanzelf

Hoewel het aandeel van door burgercollectieven ontwikkelde wind-op-land en zonnestroomcapaciteit groeiende is, vormt het tot dusver maar een fractie in de energiemarkt. En inmiddels vlakt de groei van burgerenergiecollectieven af (door twee factoren: (1) door ‘tegenmacht’ in energiemarkten en (2) door het wegvallen van belangrijke beleidsinstrumenten die noodzakelijk zijn voor het bedrijfsmodel van energiecoöperaties). Het voortbestaan van burgercollectieven in energiemarkten gaat niet vanzelf, staat onder druk, en vergt constante aandacht vanuit zowel de burgermaatschappij als het openbaar bestuur. Laatstgenoemde dient zich ook te vertalen in de formulering, implementatie, monitoring en zo nodig bijsturing van ondersteunende beleidsmaatregelen (die niet beïnvloed worden door gevestigde staats- en marktpartijen om vervolgens dusdanig aangepast te worden zodat er primair rekening wordt gehouden met hun belangen).

De vraag is of dat ook het geval is bij burgercollectieven in de circulaire transitie, een transitie die nog wat meer in de kinderschoenen staat dan de energietransitie. Gegeven de fysieke, institutionele en innovatiekundige kenmerken van de circulaire transitie (met integrale focus op omgang met materiaalstromen) is het echter de vraag of deze wel op zinvolle wijze vergeleken mag worden met de energietransitie (met focus op duurzame energieproductietechnieken en een minder integrale systemische benadering) en of lessen van de ene duurzame transitie zo maar mogen worden toegepast op de andere. Niettemin is met behulp van transitiekundige theoretische inzichten getracht de rol van burgerinitiatieven in het transformatief potentieel naar een circulaire economie luister bij te zetten met voorbeelden uit een ander domein. Vervolgonderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre hier waarde aan kan worden ontleend.

Kennisagenda: belangrijke vragen voor wetenschappelijk vervolgonderzoek

Uit het onderzoek in de werkgroep, zoals verwoord in dit essay, volgt een reeks vragen voor (wetenschappelijk) vervolgonderzoek. Het is een aanzet voor een 'levende' kennisagenda, die uiteraard nog niet compleet is.

Burgerinitiatieven en hun praktische vorm van activisme

De literatuur over Transformatieve sociale innovatie maakt duidelijk dat het transformatieve potentieel van translokale burgerbewegingen niet alleen moet worden gezocht in de alternatieve toekomstbeelden die ze vertegenwoordigen, maar ook in de manier waarop ze die door middel van hun activiteiten nu al binnen bestaande sociale structuren uitoefenen (wat in de literatuur ook wel prefigureren wordt genoemd^{41 42}). Ook over deze meer praktische kant van de burgerinitiatieven stellen we enkele kennisvragen:

- Welke 'circulaire praktijken' worden beoefend in burgerinitiatieven voor sociale innovatie richting een Circulaire Economie/Maatschappij? Hoe wordt er met circulaire praktijken geëxperimenteerd?
- Welke organisatievormen bestaan er in de praktijk van lokale initiatieven die optreden als belangenbehartigende netwerken?
- Hoe verhouden deze praktijken zich tot verschillende toekomstvisies van een Circulaire Economie/Maatschappij (zowel de meer behoudende, dominante toekomstbeelden als de meer radicale alternatieven die daarvoor worden aangedragen)?

- In welke mate worden deze praktijken nu al succesvol vertaald naar buiten de grenzen van burgerinitiatieven, en wat betekent deze vertaling voor het behoud van de waarden en vooruitzichten waarmee deze praktijken binnen de grenzen van burgerinitiatieven zijn verbonden?
- In hoeverre ondervinden de praktijken die burgerinitiatieven uitoefenen, concurrentie van de praktijken die volgens meer behoudende visies op een Circulaire Economie/Maatschappij worden uitgeoefend?
- Welke belemmeringen ondervinden circulaire initiatieven en hoe hangen die samen met belangen van 'regime'-partijen die de gevestigde orde uitmaken en de regels bepalen?

41 Monticelli, L. (2018), *Embodying Alternatives to Capitalism in the 21st Century*. TripleC: Communication, Capitalism & Critique. Open Access Journal for a Global Sustainable Information Society, 16(2), 501–517.

42 Loorbach, D., Wittmayer, J., Avelino, F., von Wirth, T., & Frantzeskaki, N. (2020), Transformative innovation and translocal diffusion. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 35, 251–260.

Conclusie

In het besluit van deze essaybundel zetten de auteurs de conclusies uit de afzonderlijke essays nog eens op een rij. De inzichten leiden tot de notie dat **nader onderzoek zeer zinvol** is om de wetenschappelijke blik op de onderwerpen verder te verdiepen, zodat vanuit kennisautoriteit de sociale beweging uit **de praktijk ondersteund en gestimuleerd** kan worden.

Met het opstellen van een aanzet tot een Kennisagenda maakt de werkgroep dan ook een belangrijke aanvang om de specifieke onderwerpen van onderzoek voor te stellen.

Zij nodigt nog meer wetenschappers, burgerinitiatieven en overheidsmedewerkers uit om zich aan te sluiten bij een Kenniscoalitie van burgerinitiatieven en de circulaire maatschappij.

Onderweg naar een Circulaire Maatschappij

In deze essaybundel hebben we ons d.m.v. vijf essays gefocust op burgerinitiatieven voor een circulaire economie. De belangrijkste conclusies uit de beschouwingen zijn:

1 Burgerinitiatieven en Sociale Innovaties zijn belangrijk voor de transitie naar een Circulaire Economie en Circulaire Maatschappij. Zij droegen, en dragen reeds bij aan sociale innovatie

Er bestaan al goede voorbeelden van burgerinitiatieven die door een combinatie van lokale wortels en (inter)nationale verbondenheid het vermogen hebben om dominante manieren van denken en doen te beïnvloeden. Deze initiatieven bieden een interessante, alternatieve visie op (de transitie naar) een circulaire economie, waarin mensen niet passieve groene consumenten zijn (zoals in visies op circulaire economie vaak het geval is), maar vaardige mensen die zelf kunnen repareren, bouwen en recyclen en zo een wezenlijker onderdeel zijn van de circulaire economie. Er zijn niet alleen nieuwe initiatieven, maar de voorbeelden van glasbak en papier recycling zijn er goede voorbeelden van hoe initiatieven van burgers geleid hebben tot breed gedragen inzamelingsbeleid door gemeenten. Deze kunnen gezien worden als voorbeelden van sociale innovatie.

2 Burgerinitiatieven ervaren diverse belemmeringen en uitdagingen die hun transformatief potentieel verminderen

De belemmeringen die burgerinitiatieven tegenkomen, gaan vooral over; (1) het ontbreken van divers kapitaal, (2) het radicaal anders organiseren en daarmee botsen met gevestigde systemen en (3) een

veranderende verhouding tussen burgers en overheid.

Ook ervaren burgerinitiatieven diverse uitdagingen, met betrekking tot: (1) enerzijds impact willen vergroten en anderzijds niet zelf het systeem willen worden (2) het betrekken van voldoende gemotiveerde burgers bij een initiatief om zo massa te creëren en (3) uitdagingen rondom uitsluiting en inclusie.

3 De belemmeringen en uitdagingen die burgerinitiatieven tegenkomen, zijn oplosbaar

Onze stelling is dat deze belemmeringen en uitdagingen opgelost zouden kunnen worden:

Allereerst door daar meer transitie-onderzoek naar te doen. Onze aanzet tot een Kennisagenda bevat de onderwerpen waarover dit onderzoek zich zou kunnen buigen. De betrekking van de wetenschap op sociale transformatie kan autoriteit geven aan praktijken die succesvol leiden tot een circulaire economie en maatschappij.

Initiatieven zelf kunnen belemmeringen en dilemma's beter beantwoorden wanneer zij sociaal leren, door zich als initiatieven onderling te verbinden om kennis te delen en ervaringen uit te wisselen. Daarnaast is het belangrijk dat een burgerinitiatief zowel goed ingebed is in lokale sociale structuren, als contacten heeft in landelijke netwerken. Dit is nodig om bijvoorbeeld te kunnen lobbyen en subsidies binnen te halen.

Burgerinitiatieven kunnen zelf ook dingen doen om sociale dilemma's te beantwoorden. Door slim in te spelen op individueel voordeel (incentificering), betrokkenheid en de zichtbaarheid van andere deelnemers, stimuleren succesvolle burgerinitiatieven hun deelnemers om mee te (blijven) doen en zo meer impact te realiseren. Daarbij is het belangrijk dat burgerinitiatieven hun kleinschalige karakter behouden. Opvallend in de energiesector is dat de coöperatieve vereniging veel als organisatievorm wordt gekozen, hetgeen samenhangt met het waardenperspectief van burgers die collectief willen gaan samenwerken. Translokale netwerken maken het mogelijk om de impact van burgerinitiatieven op de circulaire transitie te vergroten, met behoud van een

kleinschalig karakter, eigenheid en zelfbeschikking.

Waar de oplossing van belemmeringen een rol voor de overheid betreft, is het zaak om overheidsbeleid te implementeren dat ruimte geeft aan het transformatief potentieel van burgerinitiatieven. Van de overheid uit zou dat potentieel, en de rol van burgerinitiatieven in sociale innovatie beter benut kunnen worden door initiatieven actiever te faciliteren en meer ondersteuning te bieden. Inzichten uit de energietransitie leren dat het wegvallen van belangrijke fiscale en economische maatregelen burgerinitiatieven hard raakt.

4 Burgerinitiatieven hebben potentieel om uit te groeien tot een grotere sociale beweging die tot transformatie leidt, maar het tot wasdom komen van dat potentieel vraagt zorg en aandacht

In de energiesector zien we het voorbeeld dat er, met het opkomen van burgerenergiecollectieven, nieuwe structuren in de sector ontstaan die een positief effect hebben op de noodzakelijke verduurzaming die de sector moet doormaken. Uit de voorgaande inzichten wordt echter duidelijk dat het voortbestaan en de doorontwikkeling van burgerinitiatieven met een duurzame missie niet vanzelf gaat. Het staat onder druk, en vergt constante aandacht vanuit zowel de burgermaatschappij als het openbaar bestuur. Het is van belang dat lokale collectieven – naast vernieuwend te willen zijn - er een 'gezond bedrijfsmodel' op nahouden en professionaliseren. Dit is nodig om simpelweg te kunnen overleven. Een kernvoorwaarde voor het blijven bestaan van burgerinitiatieven die de overheid zou moeten realiseren en bewaken, is dat er voldoende beleidsmatige ondersteuning moet zijn. Ontbreekt deze voorwaarde dan kunnen burgerinitiatieven er niet in slagen hun transformatief potentieel te verwezenlijken voor de transformatie naar een circulaire economie en maatschappij.

Kenniscoalitie

Om de wenselijke transitie naar een Circulaire Economie/Circulaire Maatschappij ook vanuit de wetenschap een impuls te geven, is het belangrijk dat **wetenschappers de handen ineenslaan met de praktijk**, om samen lastige transitievraagstukken inzichtelijk te maken en te zoeken naar oplossingen.

De Community Sociaal Circulair, verbonden aan Het Groene Brein, nodigt dan ook nog meer wetenschappers praktijkpioniers, overheidsfunctionarissen, maatschappelijke organisaties en bedrijfsleven uit, om zich te verbinden aan de community.

Wat de werkgroep voorstelt, is een brede kenniscoalitie en leerkring die de spelers in het veld in staat stelt om zich effectiever te positioneren in de complexiteit en de kansen die de huidige transitie naar een circulaire economie met zich meebrengt. Die met burgerinitiatieven samenwerkt om hun transformatief potentieel te onderzoeken en tot wasdom te brengen. En die overheden met kennis uit transitiewetenschap helpt om effectiever beleid te kunnen maken dat ondersteunend is van de ontwikkeling naar een circulaire maatschappij.

Kenniscoalitie: samenwerken aan uitdagende transformatievraagstukken in de praktijk

De voorgestelde Kennisagenda is niet alleen een uiteenzetting van onderzoeksgebieden en -vragen rond transitie naar een circulaire economie /maatschappij voor alléén de wetenschap. Wij zijn ervan overtuigd dat, om een impuls te geven aan de circulaire transitie die gaande is van 'onderop', het van belang is dat wetenschappers en pioniers uit de praktijk de handen ineenslaan en samen hun tanden zetten in lastige transformatievraagstukken die er leven in de praktijk.

Vanuit de Community Sociaal Circulair verkennen we op dit moment hoe we voor deze transdisciplinaire samenwerking een Kenniscoalitie (of learning community) kunnen opbouwen en vormgeven. Het uitgangspunt is samen leren en kennis co-creatie.

Samen verkennen we:

- Welke lastige vraagstukken leven er bij circulaire burgerinitiatieven met een integrale aanpak op stad- of wijkniveau?
- Voor welke vraagstukken is al kennis beschikbaar en hoe kunnen we die toegankelijk maken?
- Welke vraagstukken is kennis nog ontoereikend en hoe kunnen we hiervoor samen (actie) onderzoek gaan doen? En dit vervolgens voor iedereen beschikbaar maken.
- Wat kunnen we leren van praktijken, structuren, instituties en niche-regime-interactie rond circulaire transitie in andere landen?

Sluit je aan bij de Kenniscoalitie!

- Ben je een **sociale pionier** of **initiatiefnemer** van een **circulair burgerinitiatief** en wil je met jouw praktijk bijdragen aan kennisontwikkeling voor een circulaire maatschappij? Zou je samen met wetenschappers vragen uit de praktijk willen onderzoeken en beantwoorden?
- Ben je **medewerker** van een maatschappelijke organisatie die steeds meer met transitieontwikkelingen te maken heeft? Of een **bedrijf** dat zich wil oriënteren in de complexiteit van transitieontwikkelingen en op de kansen die erin besloten liggen?
- Ben je een **beleidsmedewerker** of **overheidsfunctionaris** die effectief beleid wil ontwikkelen op basis van wetenschappelijke transitiekennis en de actuele praktijk van circulaire initiatieven?

Word deel van de Kenniscoalitie!
Neem contact op met Het Groene Brein en laat je verbinden aan de Community Sociaal Circulair!

COLOFON

Auteurs

Jaco Quist Universitair Docent Duurzame Innovatie en Transitie, Technische Universiteit Delft

Wouter Spekkink Universitair Docent Bestuurskunde, Erasmus Universiteit Rotterdam

Lucia Zuiderwijk Projectmanager Het Groene Brein

Jeske Nederstigt Onderzoeker Sociale Innovatie en Gedragsverandering, Fontys Lectoraat Circulaire Transitie

Johan Wempe Hoogleraar Bedrijfsethiek en Duurzaamheid, Vrije Universiteit Amsterdam

Thomas Hoppe Universitair Hoofddocent Bestuurlijke vraagstukken rond de energietransitie, Technische Universiteit Delft

Jifke Sol Lector Circulaire Transitie, Fontys Hogeschool Eindhoven

Voorwoord

Derk Loorbach Directeur/ Hoogleraar sociaal-economische transitie, DRIFT/ Erasmus Universiteit Rotterdam

Totstandkoming

Deze publicatie is tot stand gekomen in de werkgroep Burgerinitiatieven van de **Community Sociaal Circulair**, een interdisciplinair netwerk van wetenschappers dat zich richt op sociale innovatie voor de circulaire economie. De community is een initiatief van **Het Groene Brein** en wordt mede mogelijk gemaakt door **Goldschmeding Foundation**.

Over Het Groene Brein

Het Groene Brein werkt vanuit de overtuiging dat de wetenschap een sleutelrol kan spelen in het vormgeven van de nieuwe economie. Het is daarom haar missie om wetenschappers - de mensen met de meest vernieuwende kennis die er bestaat - te laten samenwerken met ondernemers en beleidsmakers aan ingewikkelde praktijkproblemen op weg naar de nieuwe economie. Samen met het haar unieke netwerk van inmiddels zo'n 160 wetenschappers, verbonden aan universiteiten en hogescholen uit heel Nederland, zet zij zich in voor de versnelling van de transitie naar een duurzame samenleving en een nieuwe economie. hetgroenebrein.nl

Dankwoord

Wij danken voor hun betrokkenheid en bijdragen, tijdens gesprekken, bijeenkomsten en/of schriftelijk, aan deze essaybundel:

Patrick Hoogenbosch de BlauweWijkEconomie

Roel Woudstra Buurkracht

Martine Postma Repair Café Foundation

Martijn Leusink Repair Café Foundation

Patricia van der Haak Nederland Gaat Lokaal

Ad Vlems Ecodorp Boekel

Heleentje Swart Circulair Friesland

Colette van der Minne Het Groene Brein

Mara Haverkort Het Groene Brein

Roos Janssen Het Groene Brein

Tekstredactie

Anna Richt Hannema kartrekker.nu

Ontwerp en Vormgeving

Johanne de Heus johanne.nl